Bergensposten.

NR.3 september 2016 19. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 47. heftet i rekken.

Ansvarlig redaktør:	Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming:	Tom Myrvold
Trykk:	Statsarkivet i Bergen
Opplag:	ca. 1000
Redaksjon avsluttet:	16.september 2016
Forsiden:	

ISSN 1501-4436

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Per Stian Kjendal:
Valgmanntall i Statsarkivet 3

Lars Borgersrud og Inge Bjørnar Eriksen
Svar til Terje Olsen 5

Terje Halvorsen:
Terje Olsen misbruker mitt navn! 10

Kaare Johannessen (bearbeidet av Bjørn Davidsen):
A/S United Sardine Factories (U.S.F.) 11

Bjørn Davidsen
Hemmelig krig 1939-1945 35

Gina Dahl:
Presten og jordmødrene rundt 1800 37

Gina Dahl:
Da klokka klang – eller ikke 51

Frå redaktøren

Etter ein praktfull forsommar og ein rekordvåt sommar, er vi no alt komne langt ut på hausten. Tida går fort! 1. juli vart det gjort avtale om ny struktur, og Arkivverket vert omorganisert 1. november.

Statsarkivet i Bergen kjem til å halde fram som nemning, men ikkje som institusjon. Frå november av er Arkivverket organisert som ein linjeorganisasjon, der bygningen vår skal huse minst fire ulike seksjonar, men der fleire skal ha «fjernleiing», og der det berre er delar av seksjonane som er her.

Det er avtalefesta at Bergensposten framleis skal komme ut. Så difor kjem dette nummeret no, og det kjem eit nummer til i førstninga av desember.

I dette nummeret har vi fått stoff frå Per Stian Kjendal, som har arbeidd hos oss i et godt år, og med stort engasjement stadig har leita etter nye og spennande kjelder. Han skriv her om Valgmanntall i Statsarkivet.

I forrige nummer skreiv Terje Olsen om prosessane og arbeidet med soga om Saborg. Her kjem svar frå Lars Borgersrud og professor Terje Halvorsen.

Kaare Johannesen har vore lesesalsgjest ved SAB i mange år, og han har samla mykje stoff om USF—United Sardines Factory. Stoffet hans var for stort for eit nummer av BP, og Bjørn Davidsen har teke jobben med å komprimere teksten, slik at den kunne få plass i dette nummeret. Stor takk til begge! Takk også til ildsjelene bak «iddisarkivet», som har samla og publisert etikettar frå hermetikkbokser, på norsk ofte kalla *iddisar*. Iddisarkivet omfattar over 30 000 forskjellige hermetikketikettar.

Bjørn Davidsen har og teke aktivt del i arbeidet med Per Helge Martinsen si bok om etterretning og hemmeleg krig i Bergensområdet under andre verdskrigen. Han presenterer prosjektet i dette nummeret.

Gina Dahl har alltid mange ballar i lufta, og denne gongen er det jordmorvesenet ved overgangen mellom 1700-talet og 1800-talet som er tema. I tillegg skriv ho ein artikkel om «Da klokka klang», skulevesenet for 100-150 år sidan. Det er i samband med temaet for Arkivas dag 2016.

Neste nummer kjem tidleg i desember.

Yngve Nedrebø

Per Stian Kjendal:
Valgmanntall i Statsarkivet

Ved Statsarkivet i Bergen har vi nå fått på plass en oversikt over valgmanntall i arkivene våre. Valgmanntall er unike i den forstand at de er en av få kilder vi har i arkivet, som allerede ved tilblivelsen er offentlige. Disse blir lagt ut til offentlig ettersyn før valg. Vi kan derfor la disse manntallene bli brukt lesesalen.

Et valgmanntall er nesten som en folketelling, med navn, alder/fødeår, bosted og stilling, men uten barn. De tidligste manntallene inneholder ikke mange personer, for man måtte eie jord for å ha stemmerett.

Grunnloven i 1814 gav stemmerett til embetsmenn, byborgere og bønder som eide jord. Svakheten i ordningen var at store deler av samfunnet falt utenfor. Utover på 1800-tallet økte andelen av husmenn, arbeidere og funksjonærer voldsomt. Dette gjorde at andelen med stemmerett sank fra rundt 40% av alle menn med stemmerett i 1814 til rundt 30% i 1880.

I 1884 ble ordningen myket litt opp, da man satte skattbar inntekt som krav for å kunne stemme. Grensen var 500 kr på landet og 800 kr i byene.

Fra 1898 fikk alle menn over 25 år stemmerett og er med i manntallene. Kvinner fikk stemmerett i 1913, men mange er allikevel med i mange manntall til kommunale valg fra 1901, siden det ble innført begrenset stemmerett for de som tjente over en viss sum eller hadde ektefelle som gjorde det. Med på listene er også manntall til valg av jurymedlemmer.

Det var ikke alle som fikk lov å stemme, selv om man skulle hatt den rettigheten. Bla. personer som mottok midler fra fattigvesenet, fikk ikke stemme. Deres stemmerett ble suspendert. Dette varte til 1919, da Stortinget opphevet loven som fratok dem det. Ved siste stortingsvalg før loven ble endret var

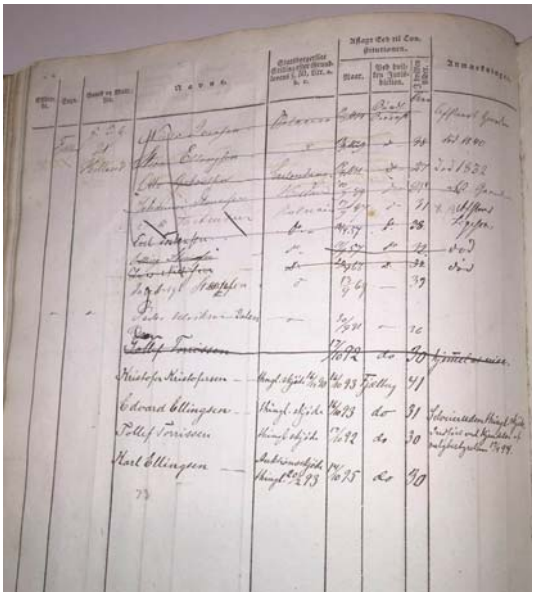

Eksempel på et valgmanntall

HORDALAND

Institusjon	Fylke snr.	Fylke	Distrikt/Sogn	År	Arkiv	Arkivtype	Arkivnr.	Arkiv plassering
SAB	12	Hordaland	Alversund	1903	Lensmannen i	Jurymanntallet	3.2	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1918	Lensmannen i	Manntall	4.1	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1930	Lensmannen i	Manntall	4.2	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1933	Lensmannen i	Manntall	4.2	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1936	Lensmannen i	Manntall	4.2	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1949	Lensmannen i	Manntall	4.3	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1945	Lensmannen i	Manntall	4.3	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1957	Lensmannen i	Manntall	4.4	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1931	Lensmannen i	Manntall	4.5	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1934	Lensmannen i	Manntall	4.5	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1937	Lensmannen i	Manntall	4.6	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1945	Lensmannen i	Manntall	4.6	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1947	Lensmannen i	Manntall	4.6	1c
SAB	12	Hordaland	Alversund	1955	Lensmannen i	Manntall	4.7	1c
SAB	12	Hordaland	Haus	1897	Arna lensmannskontor	Manntall	30	1c

det 1,23 prosent av befolkningen som ikke fikk stemme pga. suspensjon.

Kriminelle og umyndiggjorte fikk heller ikke stemme. Dette har senere blitt endret, i 1953 forsvant ordningen med suspensjon ved forbrytelser, og i 1980 ved umyndiggjøring. Etter andre verdenskrig mistet alle som ble dømt for landssvik (bl.a. N.S.-medlemmer) retten til å stemme i valgene i 1945 og 1947.

For slektsforskere og andre som jobber med å følge personer og eller slekter gir disse en unik mulighet for å jobbe med kilder fra «nyere tid». Mange prøver å sette opp oversikter over slektas etterkommere fram til i dag, og da er disse kildene «gull» verdt. Det finnes andre kilder, men disse er normalt sperret pga. personvernhensyn.

Manntallene vi har funnet ligger stort sett i lensmannsarkivene. Lensmann var gjerne med i valgstyret og hadde normalt interesse for å ha manntallet etter valget, for å kunne ha en oppdatert oversikt over folk på stedet.

Det er ofte ført på opplysninger om for eksempel at en person er død eller flyttet. Mange manntall har også blitt oppdatert med nye beboere på steder. Særlig manntallene før 1900 er full av endringer i form av strykninger, opplysninger om døde og innflyttede. Disse kildene hjelper en da mye med å sette sammen hvem som bodde på et sted.

Kilden er egentlig kommunal laget, men siden lensmann er statlig, har disse ofte blitt tatt vare på i lensmannsarkivene. Det er veldig stor forskjell på hva den enkelte lensmann har tatt vare på. Noen lensmannsdistrikt har ingen, mens andre igjen, for eksempel Kinn har over 100 manntall.

Hordaland har 532 manntall som dekker fra 1829 til 1983. Sogn- og Fjordane har 711 manntall som dekker fra perioden 1829 til 1976. Bergen har 36 manntall som dekker fra årene fra 1894 til 1955.

Lars Borgersrud og Inge Bjørnar Eriksen

Svar til Terje Olsen

Terje Olsen angriper i juninummeret av Bergensposten boken Sabotører i vest for det vi skriver om likvidasjonen av Walter Pedersen på Sandvikstrikken 25. oktober 1944. Han tillegger oss en rekke utenomfaglige motiver for ikke å bekrefte at det var hans far som i egenskap av leder av Sabotasjeorganisasjonens likvideringsgruppe i Bergen avfyrte skuddet som drepte Pedersen. Han mener at dette er en slags hevn mot ham for hans rolle i striden om Saborg-prosjektet etter bruddet i 2013. Som kjent førte bruddet til to prosjekter og to bøker. Han hevder også at vi skal ha iverksatt «sensurforsøk bak kulissene» mot ham og forsøkt å hindre ham tilgang til offentlige arkiver.

Det har nok en begrenset verdi å føre en debatt om alle påstandene Olsen kommer med. Men noe av dette er for drøyt til å få stå uimotsagt. Vi blir neppe enige om prosjektets forløp fram til bruddet i 2013. De som har interesse for det, kan lese referatene fra oppstarten i 2008 til bruddet i 2013 og sammenlikne med vår framstilling (Sabotører i vest, s. 13-14). De kan dessuten lese avisinnleggene som kom etter bruddet, og selv gjøre seg opp en mening. Når Olsen skriver at det kan virke som om andre temaer har vært mer i fokus i debatten i avisene enn selve krigshistorien, så har han ikke minst seg selv å takke. Det demonstrerer han også i sitt innlegg i Bergensposten, der han forsøker å henge oss ut på politisk grunnlag. Hva slikt har med likvidasjonen av Walter Pedersen å gjøre er ikke lett å forstå.

Når det gjelder uenighetene mellom prosjektene, så forholder vi oss til rettsforliket i Bergen tingrett 8. desember 2014, hvor det blant annet står at striden mellom prosjektene ikke skal fortsette i pressen. Forliket omfatter også Olsen. Men i stedet for å forholde seg til dette, sendte han i april 2016 inn et innlegg til Bergensposten, som dro opp igjen hele striden og i tillegg kom med uforsonlige personlige og politiske angrep. En tid senere trakk han innlegget. Deretter sendte han inn den versjonen som kom på trykk.

I rettsforliket erklærte de to partene også at de så fram til utgivelsen av to bøker. I oktober 2015 kom begge. Enhver som leser dem, vil se at de inneholder masse informasjon som både utfyller hverandre og som vinkler ting forskjellig. Samlet gir bøkene en bred beskrivelse av Sabotasjeorganisasjonens virke på Vestlandet. Sjelden er en motstandsorganisasjon blitt bedre belyst. Olsen har som medforfatter i den ene hatt full anledning til å skrive hva han måtte ønske. Men han er likevel ikke tilfreds. Med en uforsonlighet og bitterhet som er vanskelig å forstå, angriper han vår bok.

Striden mellom prosjektene henviser vi altså til rettsforliket. Men de historiske omstendighetene rundt likvidasjonen av Walter Pedersen diskuterer vi gjerne. Uenighetene om denne likvidasjonen er for prosjektets del ikke et personlig, men et historisk spørsmål og stiller krav til vitenskapelig, nøktern og distansert metodebruk. Olsen følger imidlertid ikke slike krav. Han hevder at saken for lengst er klar. Han skriver at han og hans familie «siden 1940-tallet» har visst at det var hans far som utførte likvidasjonen. En tvil må likevel ha vært til stede, for han innrømmer at han i mange år vært på jakt etter bevis for det. Det kan i lys av det han nå skriver se ut som at dette var den egentlige motivasjonen hans for å bli med i prosjektet fra begynnelsen av. Vi vil ikke på noen måte ta fra ham at han har vært engasjert og har utført et stort arbeid med dette. Noe annet er imidlertid hvordan han bruker kildene for å få dette bekreftet.

Problemet har vært at de nære aktørene ikke var i live. Den siste av dem var Thomas Totland, som Olsen kom i kontakt med via dennes sønn Terje Totland. I 1999 sendte Olsen et kort notat til Hjemmefrontmuseet, hvor han refererte at Terje Totland hadde «konfrontert» sin far med opplysninger fra ham (Terje Olsen) om hva som hadde skjedd, og at faren «etter en tid bekreftet» dette. Olsen opplyste at det hadde lyktes sønnen å overtale faren til å snakke på telefon. I notatet gjengir så Terje Olsen hva han hadde oppfattet. Han kaller det nå et intervju. Men den gang kalte han det et «notat». At opplysningene framkommer indirekte, at det er uklart om det er Terje Totland eller Terje Olsen som har framskaffet opplysningene og at Thomas Totland aldri bekreftet dem, må Olsen likevel ha oppfattet som at saken ikke var oppklart. Ellers hadde han neppe fortsatt å henvende seg til Totland om dette fram til Totland døde i 2005.

Vi har på ingen måte underslått dette «notatet» eller «intervjuet» i vår bok, som Olsen skriver. Men uklarhetene gjorde at vi oppga det som et intervju utført av Terje Totland og ikke av Terje Olsen. Slik er det referert til i en rekke noter og i kilderegisteret i vår bok. Olsens reaksjon tilsier likevel at vi nok burde ha føyet til at opplysningene fra 1999 foreligger i et brev til Hjemmefrontmuseet fra Terje Olsen.

Mer interessant er et intervju som Terje Totland utførte med faren i 2005, kort tid før denne døde. Det er i motsetningen til «notatet» fra 1999 ganske utførlig, og farens mange forbehold og erindringsforskyvninger framgår tydelig, både når det gjelder affæren på trikken og andre hendinger. Dette er også helt forståelig, hans helse og alder tatt i betraktning. Her sier faren til sønnen at det er bra for Terje Olsen å få bekreftet at det var Reidar Olsen som skjøt. Påtrykket fra Terje Olsen er tydelig i intervjuet. Totland sier også at det var Reidar Olsen som fortalte ham om det som skjedde på trikken. Ikke noe sted forteller han at han selv så hvem som skjøt, slik Olsen påstår. Et sted i intervjuet sier han at han skal ta med seg sannheten om det i graven og at han vet hvem som skjøt «alle», altså ikke bare Walter Pedersen, men også Olaf Njøten.

Et annet sted sier han at det var Reidar Olsen som skjøt, men ikke hvordan han fikk vite det.

Et annet mer indirekte vitne er Albert Notø, som var en av Reidar Olsens hjelpere. Han forklarte seg for Gestapo 28. desember 1944, og referatet er bevart. Terje Olsen hevder at han forklarte at det var Reidar Olsen som skjøt. Men igjen er Olsen unøyaktig. Det står ikke det i den tyske teksten. Det står følgende: «Reidar Olsen erzählte mir dann, dass er und ein Mann aus Oslo den Polizeibeamten Pedersen erschossen hätten. Er sei es gewesen, der Pedersen niedergeschossen hätte.» Til norsk blir det: «Reidar Olsen fortalte meg da, at han og en mann fra Oslo hadde skutt politibetjent Pedersen. Det skal ha vært ham selv som skjøt ned Pedersen.» Med andre ord var dette en slutning Notø trakk, men ikke var sikker på. Hadde Notø vært sikker, så skulle han ha sagt: «Olsen hatte Pedersen selbst niedergeschossen.» Den tyske tekstens konjunktiv er en antakelsesform «sei ... gewesen» («skal ha vært»).

På samme måte forklarte Saborgs leder, Norman Iversen, til Gestapo, i henhold til referatet 13. desember 1944, at Reidar Olsen hadde fortalt ham at han «dieser die Erschiessung des Pedersen auf eigene Faust durchgeführt hat.» Det står ikke at det var Olsen personlig som skjøt, men at det var ham som hadde fått gjennomført denne aksjonen på egen hånd, altså som leder av likvidasjonsgruppen. Her må vi forstå sammenhengen riktig. Poenget til Iversen var ikke å uttale seg om hvem som hadde skutt, men at aksjonen ikke var autorisert av ledelsen (Iversen). Pedersen stod ikke på listene over de som skulle likvideres, fortsatte han.

Olsen påstår at også Hans Langeland tilstod at det var Reidar Olsen som hadde skutt. Men hva sa Langeland under avhør 29. november 1944? «Später habe ich erfahren, dass Pedersen durch Reidar Olsen erschossen wurde ...». Direkte oversatt blir det: «Senere fikk jeg vite at Pedersen var skutt gjennom Reidar Olsen». «Durch», altså «gjennom», kan på norsk også oversettes med «via», altså definitivt ikke «av». Dette kaller Terje Olsen et «desperat» misbruk av ordet «durch». Men igjen er det Olsen som er unøyaktig. Det Langeland uttrykte var at Reidar Olsen som gruppeleder hadde sørget for at det skjedde. Langelands poeng her var, som Iversen, ikke å navngi den som skjøt, men at aksjonen ikke var autorisert. Hadde poenget vært å navngi, hadde han svart «... von Reidar Olsen.»

Så finnes det andre kilder knyttet til aktørene, som kan tolkes som at det var en av sabotørene som Asbjørn Sunde hadde sendt fra Oslo for å hjelpe til i Bergen, som skjøt. Vi har gjort rede for disse kildene i boken (s. 373). Det dreide seg enten om Rolf Andersen («Frank», som Totland kalte «Gunnar») fra Oslo eller Arne Gundersen («Jan») fra Porsgrunn. Arne Gundersen hadde som gammel mann etter krigen fortalt at det som skjedde på en trikk i Bergen gikk hardt inn på ham. Han fortalte dette for å forklare sin kone hvorfor han hadde nerveproblemer. Det ble aldri kjent utenfor familien og framkom ikke etter noe som helst press fra utenforstå-

ende (som i Totlands tilfelle) eller for offentligheten. Det kan tolkes som at han personlig hadde skutt eller deltatt i skytingen. Iversen bekreftet også at «Jan» hadde vært med, men ikke at det var han som hadde skutt.

Rolf «Frank» Andersen forklarte under et avhør for legasjonen i Stockholm i januar 1945 at det var «hans folk» som utførte likvidasjonen. Det er imidlertid uklart hva han mente med «hans folk». Vi skriver i boken at det var den vanligste oppfatningen i Saborg-miljøet etter krigen at det var «Frank» som hadde skutt, men at dette trolig var basert på at det var ham som beviselig skjøt Olaf Njøten kort tid etter. Det er imidlertid udiskutabelt at den direkte årsaken til at Rolf Andersen og hans kamerater ble hentet til Bergen, var at ingen i Bergen ønsket å utføre likvidasjoner. De trengte hjelp. Likeledes er det et faktum at «Frank» hadde erfaring med likvidasjoner fra tidligere. Rent logisk tilsier det at hans rolle på trikken skulle være å skyte, mens Reidar Olsens rolle skulle være å identifisere Pedersen.

Hvis Totland husker riktig når han hevder at han var med, så må det ha vært minst fire mann med på aksjonen. Vi vet nemlig at både «Frank» og «Jan» var med i tillegg til Reidar Olsen, men av disse var det bare Olsen som kjente Pedersen av utseende. Så uansett hvem som skjøt, så måtte Reidar Olsen først ha identifisert Pedersen. Hvem av de to som i tillegg til Olsen stod foran på trikken ved siden av Pedersen da skuddet falt, vet vi altså ikke. Men Totland må selv ha befunnet seg bak i den mørklagte trikken. Han forklarte ikke om han personlig hadde sett det, eller om han var blitt fortalt det etterpå.

Reidar Olsen ble arrestert 25. november 1944 og myrdet under tortur i Gestapohuset samme dag. Igjen og igjen hadde han da blitt konfrontert med om det var han som hadde skutt Pedersen. I følge en av gestapistene som var til stede, Oskar Köhler, hadde Olsen rett før han døde benektet at det var han som han hadde skutt, men innrømmet at han var til stede da det skjedde (Sabotører i vest, s. 531). Etter krigen bekreftet de gestapistene som var med på forhøret at Olsen hadde holdt stand til det siste.

Det framgår av det ovenstående, at det ikke er korrekt som Olsen hevder, at vår bok fremstiller det som at det var en av sabotørene fra Oslo som utførte likvidasjonen. Det vi skriver er følgende: «Ut fra de opplysningene som foreligger, er det ikke lett å avgjøre om det var Reidar Olsen som avfyrte skuddet, eller om det var Arne Gundersen» eller om det var Rolf Andersen (s. 373). Ikke bare siterer Olsen oss feil her. Han smører også tykt på med «krumspring», «skrupuløs» behandling, og mener at «et mulig motiv kan kanskje være å gi et spark til undertegnede etter konflikten og bruddet i bokprosjektet».

Det er en gåte hvorfor det er så viktig for Terje Olsen å bevise at det var hans far som personlig avfyrte skuddet på trikken, som om det er et æresspørsmål for ham. Vi kan ikke tenke oss at Reidar Olsen ville ha forbundet likvidasjonen av Pedersen med ære. Vi kan ikke huske noen som måtte drepe under krigen som har forbundet det med ære. Tvert i

mot. Nødvendig, ja, plikt, ja. Men ære? Det er bare trist å lese at Terje Olsen ikke kan slå seg til ro med det eneste sikre her, nemlig at det var hans far som ledet aksjonen, at han var med på den og andre aksjoner, og gikk i døden for sine kamerater. Reidar Olsens krigsinnsats blir ikke mindre av om det var han som trykket på avtrekkeren eller ikke.

Istedenfor å slå seg til ro med at det neppe er mulig i dag å avgjøre med sikkerhet hvem som fyrte av skuddet på trikken, søker Olsen etter motivene for hva vi skriver (som han altså framstiller ukorrekt) i bruddet i prosjektet i 2013, skriveriene i avisene etterpå i 2014 og fortsetter med hva August Rathke måtte ha ment og skrevet om saken (som han kaller «Rathkes tøvete versjon"). For Olsen ser Rathke ut til å være en besettelse. Igjen behandler Terje Olsen kilden ukritisk. Han hevder at Rathke har vært medlem av NS fordi dette har vært hevdet i et overvåkingsdokument om Rathke, som politimannen Dankert Thuland skrev etter krigen som ledd i overvåkning flere år etter krigen. Olsen spør om vi har fortiet dette på grunn av «behov for pengestøtte fra Rathkes velstående omgangskrets», altså Trond Mohn. Men vi har ikke fortiet det. Vi omtaler Thulands anførsler om 14/15-åringens angivelige NS-medlemskap og minner om at det ble dementert av landssvikpolitiet. Overvåkingen av Rathke og andre, som forårsaket mye elendighet for mange av krigsveteranene, er utførlig omtalt i vår bok (s. 586 og videre sider).

Det er nokså sjofelt å insinuere at vår framstilling er diktert ut fra pengebehov. Ingen av oss har hatt inntekt fra Saborg-prosjektet. Det har Olsens medforfatter hatt. Olsen husker kanskje ikke at han har vært medforfatter i den andre boken, hvor det står at hele affæren med Rathkes påståtte NS-medlemskap «må betraktes som en bagatell» (s. 404). Og i forordet til den samme boken takker Olsen og hans medforfatter Mohn for den økonomiske støtten (s. 12)! Mens Olsen blåser dette opp i innlegget, er det altså dempet ned i boken. Beskyldningene om fortielse slår derfor tilbake på Olsen selv.

Helt til sist. I et lengre avsnitt i innlegget omtaler Olsen Sabotasjeorganisasjonen som en «terrororganisasjon» og fortsetter: «Det hjelper lite om dette i ettertid skjules som en kamp mot fascismen. Pest eller kolera, kommunisme eller nazisme, NKVD som speilbilde av Gestapo.» Den logiske slutningen av dette er at også faren var «terrorist», noe som er svært vanskelig å tro at Terje Olsen mener. Eller han mener at organisasjonen var «terrororganisasjon» før 9. april 1940, men ikke etter, da faren ble med. Uansett er det oppsiktsvekkende at Olsen setter likhetstegn mellom kommunisme og nazisme. Det er jo særlig nettopp slike tanker som ligger til grunn for usynliggjøringen av organisasjonens store motstandsinnsats, som prosjektet skulle forandre på ved å skrive bok. Med slike uttalelser, som Olsen forsterker med forsøk på politisk skandalisering, plasserer Olsen seg selv i et underlig lys.

Terje Halvorsen:
Terje Olsen misbruker mitt navn!

I Bergensposten nr. 2/2016 har Terje Olsen et angrep på Lars Borgersrud og boka «Sabotører i vest» som Borgersrud og Inge Bjørnar Eriksen er forfattere av. I den sammenhengen prøver han å gjøre meg til sannhetsvitne ved å sitere en kritisk kommentar jeg hadde i 2010 til et synspunkt Borgersrud forfektet i en debatt noen år tidligere. Men slik Olsen bruker den, er det fusk!

Olsen skriver at det siterte gjaldt «Borgersruds tidligere arbeider». Slik skulle jeg altså ha diskreditert Borgersrud og alt han har skrevet fram til den nevnte boka om Saborg. Det er det milevis unna dekning for. Min kritikk av Borgersrud gjaldt et viktig, men begrenset spørsmål, nemlig NKPs sabotasjesyn i to avgrensete perioder under krigen. Slik faglig uenighet er ikke uvanlig og er en normal del av diskusjonen faghistorikere imellom. Jeg hadde i samme bok også polemikk mot andre historikere og skrev i forordet: «Debattene med andre historikere var og er ikke nødvendigvis med dem som jeg generelt er mest uenig med. Snarere tvert imot. Men de har arbeidet med noen av de samme temaene som jeg, og da er det naturlig at det er med dem uenigheten melder seg.» Olsen underslår at jeg i mitt kritiske innlegg startet med å rose Borgersrud for hans banebrytende arbeid om Wollweberorganisasjonen og Asbjørn Sunde. Jeg skrev at han med det hadde gjort «et svært fortjenstfullt arbeid». Også seinere har Borgersrud skrevet viktige og interessante bidrag til norsk krigs- og etterkrigshistorie.

Slik var min artikkel langt fra å være noen generell diskreditering av Borgersrud som historiker, slik Olsen påstår. Jeg ser på Borgersrud som en grundig og dyktig historiker, selv om vi kan være uenige i noen enkeltspørsmål. Derfor sa jeg ja til å sitte i en referansegruppe for hans og Eriksens saborgprosjekt, hvor jeg fortløpende leste og kommenterte manusutkastene. Jeg vil derfor ha meg frabedt å bli misbrukt av Olsen. Jeg er dessuten uenig i flere av hans generelle kommentarer.

Oslo, 8. august 2016.

Terje Halvorsen

Professor em. i samtidshistorie ved Høgskolen Lillehammer

Kaare Johannessen (bearbeidet av Bjørn Davidsen):

A/S United Sardine Factories (U.S.F.)

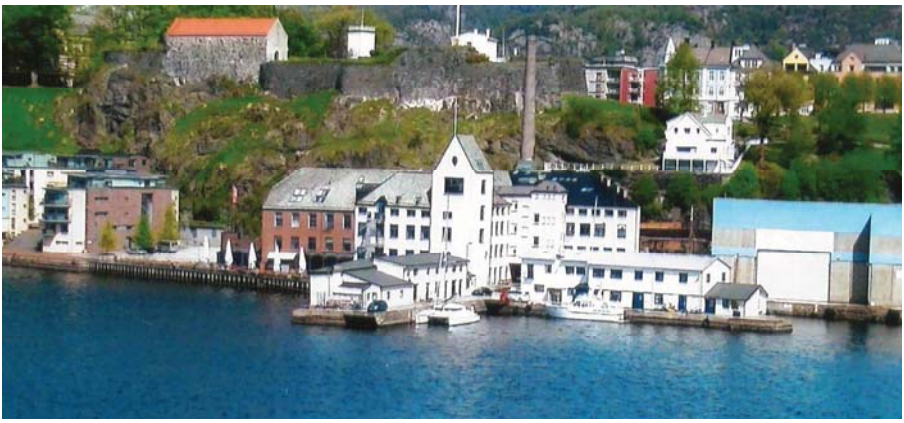

Denne artikkelen har hovedfokus på fiskehermetikkindustrien frem til 1955, og spesielt A/S United Sardine Factories (U.S.F.). Den bygger i hovedsak på skriftlige kilder, i første rekke informasjon fra Bergens Tidende, Bergen offentlige Bibliotek, Statsarkivet i Bergen, Bergen byarkiv, Riksarkivet (Oslo), Norsk Hermetikkmuseum (Stavanger) og Das Staatsarchiv Hamburg (Tyskland). Foruten forannevnte institusjoner har flere bøker og enkeltpersoner bidratt med informasjon.

Hermetikkindustriens begynnelse

Frankrike var tidlig med i hermetikkindustrien. Franskmannen Francois-Nicolas Appert (1749–1841) utviklet i 1809 en metode til å konservere næringsmidler i glassbeholdere. Han anvendte denne i sin hermetikkfabrikk og brukte fra 1812 hvitblikkbokser, som han hadde lært å kjenne fra England. Sardinproduksjonen startet opp i Frankrike så tidlig som i 1830-årene. I 1886 var det ca. 100 sardinfabrikker i Frankrike. Betydelige konkurrenter var Spania med 57 fabrikker og Portugal med 66 fabrikker.

Fiskehermetikkindustrien var i første halvdel av 1900-tallet en av de viktigste økonomiske næringene i Norge. Industrien var i første rekke en eksportnæring. Mellom 80 og 90 prosent av produksjonen ble eksportert og skapte store valutainntekter til landet.

Det var flere årsaker til at hermetikkindustrien fikk stor betydning for Vestlandet, men den viktigste var tilgangen på råstoff i form av brisling og sild. Særlig fikk den stor betydning for Rogaland og Hordaland. I Hordaland ble det over tid etablert ca. 70 hermetikkfabrikker.

U.S.F. – en pionerfabrikk

AS United Sardine Factories (U.S.F.) var ulik mange andre hermetikkfabrikker i Norge. Blant annet hadde U.S.F. en produktsammensetning med markeder som var forskjellig fra de fleste andre hermetikkfabrikker. I tillegg drev de et spesielt invasjonsarbeid med eksempelvis aluminiumemballasje som krevde både mot og markedsføringsaktiviteter med kundepleie.

Historien om U.S.F. kan deles i følgende epoker:

- Den kreative epoken – med Josef Emanuel Danielsen.

- Den vanskelige epoken – med Albrecht-familien.

- Endringsepoken – med Sætre-familien / Norwegian Preserving Co AS.

- Kulturepoken.

I denne artikkelen behandles epokene med Josef Emanuel Danielsen og Albrecht-familien.

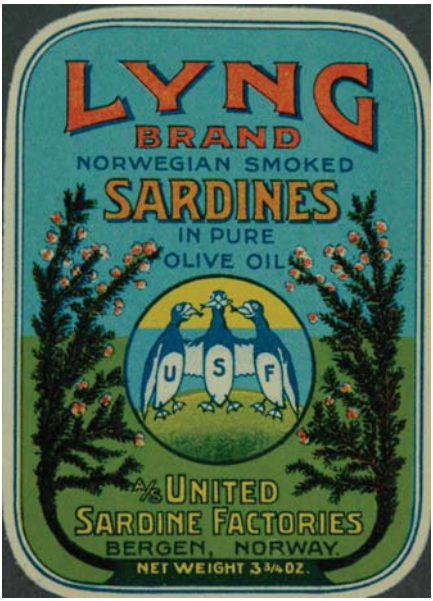

AS The Bergen Canning Co

Selskapet The Bergen Canning Co ble etablert i juni 1905. Hovedaktør var Nils Haagensen, men høsten 1906 ble firmaet endret til aksjeselskap under navnet AS The Bergen Canning Co.

Sardinfabrikken ble først etablert i Tonninggården (på Nordnes-siden mot Vågen), men flyttet i 1906 til Georgernes Verft. Fabrikken ble bygget med blant annet 32 ovner for varmrøking, en for kaldrøking og 12 falsemaskiner.

AS The Bergen Canning Co var en moderne fabrikk etter datidens målestokk. I en annonse i «Norsk Næringsliv» i 1908 beskrev den seg som Skandinavias største fabrikk for røkte og urøkte sardiner og sild. Men samme året fikk den vansker med sine amerikanske forretningsforbindelser. Dette hadde trolig sammenheng med et bankkrakk i USA, og at fabrikken på denne tiden hadde inngått store sardinkontrakter i USA. Resultatet ble at bunnen falt ut av markedet, slik at AS The Bergen Canning Co måtte åpne akkordforhandlinger.

I akkordforhandlingene var Bergens Kreditbank en viktig aktør. Saken ble løst i slutten av januar 1909. Da fikk akkordstyret et tilbud fra et firma som var tenkt etablert. Forutsetningen var at AS The Bergen Canning Co fikk en akkord på 70%.

Robert) Paul (Richard) Scholz

var født i 1869 i Berlin, Tyskland. Han ble utdannet som håndverker innen metall og blikk.

Scholz kom tidlig til Norge, og ble etter hvert en sentral skikkelse innen blikkemballasje- og hermetikkindustrien.

I 1902 fikk Paul Scholz, Henrik Finne og Abel Lunde ved Stavanger Blikembalagefabrik A.S. innvilget patent på en ny åpningsanordning på hermetikkesker. To år senere var han med å etablere hermetikkfabrikken Stavanger Conservefabrik sammen med J.E. Danielsen. Og i 1905 etablerte han Stavanger Blikktrykkeri og Maskinverksted sammen med Abel Lunde og Albert Barstad.

I 1908 etablerte Scholz Bergens Bliktrykkeri AS. Han deltok også i etableringen av AS United Sardine Factories (U.S.F.) i 1910 og AS Norsk Valseverk i 1916. Bergens Bliktrykkeri produserte blikkbokser og emballasje for hermetikkfabrikkene. U.S.F. hadde aksjer i Bergens Bliktrykkeri A/S.

I 1914 deltok han dessuten i etablering av Trondhjem Blikkemballasjefabrik, og i 1921 var han en av grunnleggerne av Stavanger Gummiindustri AS med spesialitet gummiplater for fremstilling av tetningsringer for lokk på helpressede hermetikkesker.

Scholz ble i 1920 konsulent for AS Norsk Aluminium Company (NACO/Høyanger) med henblikk på fremstilling av aluminiumemballasje for hermetikkindustrien.

Paul Scholz var under krigen vært medlem av NS og arbeidet i perioder arbeidet ved Reichskommisariatets fiskeriavdeling. Han ble tiltalt etter landssvikanordningene og ble i 1947 dømt til ett års fengsel og inndragning av 12 000 kroner til det offentlige.

Paul Scholz døde i Bergen i 1956.

Det nye firmaet skulle etableres etter initiativ fra banksjef Bugge i Bergens Kreditbank. Bugge hadde tidligere drevet Holen Preserving på Laksevåg. Fra den tiden kjente han Danielsen-familien godt.

6. mars 1909 ble akkorden stadfestet og AS The Bergen Canning Co var historie. Det nye firmaet ble registrert med nesten samme navn, dog uten «The». Leder av både det gamle og det nye selskapet var Josef Emanuel Danielsen, som også var tungt inne i Stavanger Conservefabrikk.

Etableringen av U.S.F.

I 1910 etablerte Josef E. Danielsen A/S United Sardine Factories (U.S.F.) sammen med Einar Hausvik. Danielsen

gikk inn i U.S.F. med AS Bergen Canning Co og Stavanger Conservefabrikk, mens Einar Hausvik gikk inn med fabrikkene på Horsøy (Askøy) og A/S Florø Conservesfabrikk. De fire fabrikkene hadde i de første årene til sammen ca. 1400 ansatte.

Einar Hausvik ble i 1911 løst ut av firmaet, og Josef E. Danielsen overtok ledelsen alene som administrerende direktør.

I 1914 ble en fireetasjes bygning i mur/betong oppført på eiendommen til AS Bergen Canning Co i Bergen. U.S.F.s nye fabrikk på Verftet fikk et gulvareal på 15 500 kvm. Fabrikken ble beskrevet som en modellfabrikk.

Produksjonskapasiteten ble målt i antall røkeovner – U.S.F. hadde 74. De minste av fabrikkene hadde fire ovner, mens det vanlige var mellom 10 og 20 ovner.

Den nye fabrikken i Bergen var i 1914 den eneste norske hermetikkfabrikk med et kjemisk laboratorium under ledelse av en kjemiker som hadde spesiell kunnskap om hermetikkindustrien. Den hadde dessuten garderober, kjøkken, spiseanlegg og badeanlegg for personalet. Før brannen i Bergen i 1916, eide fabrikken også to store moderne leiegårder i fabrikkens nærhet, som ble benyttet av arbeiderne.

Men selv om det nye fabrikkanlegget på Georgernes Verft var moderne, var kravet til hygiene noe annerledes enn ved senere industrianlegg. Dette var kloakkanlegget et eksempel på. Det gikk rett i sjøen, siden det den gang ikke var noe krav om renseanlegg.

Da J.E. Danielsen sommeren 1911 overtok ledelsen av U.S.F. som hadde en aksjekapital på kr. 500 000, eide han selv 1/3 av aksjekapitalen.

Internasjonale kontakter

Et godt utviklet transportsystem med skip var nødvendig når en ville levere hermetikkvarer utenfor det stedlige forbruksområdet. Både Stavanger og Bergen var betydelige skipsfartsbyer på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, og hermetikk var viktig som skipsproviant.

Josef E. Danielsen lærte tidlig betydningen av skipsfart.

Tyskland var før første verdenskrig et populært utdanningsland for norske. Utdanningen kunne eksempelvis være innenfor bakervirksomhet, bankvirksomhet, forretningsvirksomhet og ingeniørutdanning. Etter endt utdanning

hadde norske ofte praksis og lengre opphold i Tyskland. Flere ansatte ved U.S.F. var språkmektige og hadde hatt opphold i og erfaring fra andre land.

Fabrikker tilknyttet U.S.F.

U.S.F. hadde i siste del av 1920-årene følgende fabrikker:

Hermetikk- og sildoljefabrikk på Horsøy (Askøy)

Fabrikkene på Horsøy (Askøy) ble etablert i 1905/1906 av Einar Hausvik. I april 1931 brant hermetikkfabrikken ned. Den ble ikke bygget opp igjen, siden U.S.F. også hadde en mindre sildoljefabrikk på stedet.

A/S Florø Conservesfabrik

Fabrikken ble etablert i 1908 av Einar Hausvik og skipsreder Elias S. Olsen fra Florø. Den var en tid største hermetikkfabrikken i Sogn og Fjordane, og den største arbeidsplassen i Florø.

Fabrikken ble nedlagt tidlig på 1930-tallet. Hermetikkfabrikanten Johan Gotteberg fra Måløy kjøpte anlegget i 1937. Han og familien drev hermetikkfabrikk der til ut på 1950-tallet, da nye eiere overtok under navnet Florø Hermetikkfabrik. I 1965 overtok hermetikkkonsernet Chr. Bjelland fabrikken.

Hermetikkfabrikken på Follese

Fabrikken på Follese (Askøy) ble etablert av U.S.F. i 1925/1926 i firmaet Wollert Konows gamle tønnefabrikk og sildesalteri. Fredrik Ludvig Konow var styremedlem i U.S.F., og dermed trolig også en av de største aksjonærene.

Hermetikkfabrikken på Follese var den største på Askøy. Den ble regnet for å være et moderne anlegg.

I september 1925 oppsto det brann i fabrikken. Den var da nesten ferdig nyinnredet, og det var første sesongen den var i virksomhet. Bygningene var av eldre dato og besto av en større samling trehus. Ved brannen var ca. 120 kvinner og menn beskjeftiget ved fabrikken, som ble bygget opp igjen.

Fabrikken brant nok en gang i juni 1939. Da ble den ikke gjenreist av U.S.F.

Stavanger Concervefabrik

Fabrikken ble etablert i 1904. Josef E.

Oscar Albrecht

var født i 1889 i Hamburg, Tyskland. Han kom allerede i august/september 1910 til Bergen som representant for et større tysk firma. Forbindelsen mellom J.E. Danielsen, P. Scholz og Albrecht var tett allerede ved etablering av U.S.F, der han snart ble ansatt.

Men i 1912 kom han i konflikt med direktør Danielsen om provisjonsberegningen, og sluttet i U.S.F. Han dro etterhvert til Trondheim, og ble i 1914 disponent i den nyetablerte hermetikkfabrikken AS Foki på Lade.

Albrecht var gift med datteren til Paul Scholz, og ble norsk statsborger i 1920, 31 år gammel.

I Trondheim var det i 1918 seks hermetikkfabrikker, herunder AS Foki på Lade (etablert i 1914). Blant initiativtakerne til AS Foki var Oscar Albrecht, som samtidig ble fabrikkens første disponent. (Foki sto for forbokstavene i «Fisk og Kjødhermetikkindustri").

Det ble samtidig planlagt en emballasjefabrikk i nær tilknytning til hermetikkfabrikken under navnet Trondhjems Blikembalagefabrik. Her var Bergens Bliktrykkeri sterkt økonomisk involvert.

Problemer med å skaffe blikk, fyringskull og råstoff resulterte i røde tall i regnskapet. Et annet problem som oppsto var at det engelske konsulatet gav uttrykk for at hvis firmaet Foki skulle handle med England (selge hermetikk og importere kull og blikk) måtte ansatte med tysk bakgrunn fjernes og handel med Tyskland opphøre. Resultatet ble at Oscar Albrecht måtte slutte. Han fikk en «fallskjerm» på 20 000 kroner (2,5 årslønn). Bergens Bliktrykkeri AS som hadde aksjer i Foki, måtte selge sine aksjer og Foki måtte selge sine aksjer i Trondhjems Emballagefabrik.

Etter å ha gått arbeidsledig noen år, kom Oscar Abrecht tilbake til U.S.F. idet han skjøt inn kapital og fikk preferansekapital. Etter få år eide han det hovedsakelige av selskapets kapital. Han ble administrerende direktør ved U.S.F. fra 1936, noen mener at direktør Josef E. Danielsen ble presset ut av stillingen.

Oscar Albrecht var fabrikkens direktør under annen verdenskrig. Han var ikke medlem av NS.

Oscar Albrechts sønn, Ernst Albrecht, ble født i Trondheim i 1915.

Oscar Albrecht døde i Bergen i 1961.

Danielsen kjøpte tomten Lervig 45 (Lervigsvn. 24A) i Stavanger med påstående hus og maskiner. Stavanger Conservefabrik ble kjøpt sammen med Paul Scholz og Abel-Lunde. Scholz eide 50% av den nye fabrikken.

I 1911 skiftet fabrikken navn til U.S.F.-Stavanger. Den var en del av U.S.F. til 1935, da fabrikken ble solgt til brødrene Omundsen og til slutt Stavanger Sardine Co AS. Produksjonen ble avsluttet i 1955.

I den første tiden da fabrikken i Stavanger var eid av Danielsen/Scholz, ble det tatt patent på en åpningsanordning (1905). Det ble i tillegg registrert flere varemerker.

Stavanger Conservefabrikk var den første norske hermetikkfabrikken som pakket og eksporterte urøkte sardiner i fransk stil.

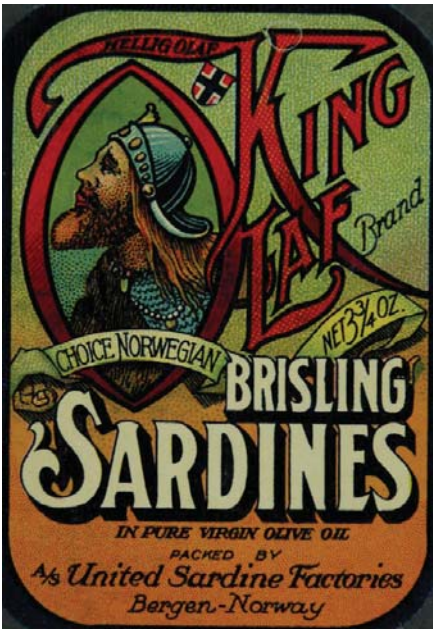

Andre hermetikkfabrikker

U.S.F. eide i årene 1910–1912 en hermetikkfabrikk på **Sunde** (Sunnhordland). Denne ble solgt til Chr. Bjelland & Co i 1913.

Sætre Preserving (Austrheim) ble etablert i 1918, men brant i 1925. I 1926 ble den bygget opp igjen i Mastrevikane. På grunn av bankkrise og andre samfunnsvansker kom ikke fabrikken ordentlig i gang, og den gikk konkurs i november 1926. Nye eiere ble U.S.F. Fabrikken ble uten hell forsøkt solgt i 1931. I 1932 var det tvangsauksjon over fabrikken.

Sandnessjøen. U.S.F. leide i 1930-årene en fabrikk i Sandessjøen for produksjon av fisk pakket i gelatin.

Sea-Snack Packing & Co. Dette var en hermetikkfabrikk som ble bygget i 1950 på Nord-Aukra. Den første produksjonen var kippers (røkt filet av storsild). Senere ble mussa (småsild) og brisling brukt som råstoff. Etiketter ble satt på i Bergen, og produktene ble sendt ut på markedet. I 1954 var det ved Sea-Snack Packing & Co produksjon av fiskemat, silderogn og kjøtthermetikk. (En periode var det forsøk med produksjon av gulasj). I tillegg var det produksjon av krabbe i hermetikk, sildemelke som ble saltet i tønner og størje hermetisert i jordnøttolje. Fabrikken ble lagt ned i 1975.

Produkter

De dominerende produktene innen fiskehermetikkindustrien var brisling, småsild (mussa) og kippers. Disse utgjorde 80-90% av den totale eksporten. Det var i hovedsak USA som også kjøpte andre fiskehermetikkprodukter, særlig fiskeboller, fiskepudding og sildedelikatesser.

Den beste brislingen hadde en størrelse på mellom 9–11,5 cm (noen ganger 13 cm) med et fettinnhold større enn 7%. Fisk av denne størrelsen er normalt ett og en del to år gammel fisk. Det er vanligvis denne årgangen som danner basis for brislingfiske. Brisling som var større eller mager, ble mindre godt betalt.

Sardinindustriens sterke vekst og svingningene i brislingfisket i årene før første verdenskrig, førte til at det ikke kunne skaffes nok brisling. Omkring 1908 tok man derfor i bruk småsild (av fiskerne kalt mussa) som sardinråstoff. Til kippersproduksjon (fra ca. 1910) anvendte man i første rekke vintersild (vårsild/storsild).

Andre produkter ved hermetikkfabrikkene var ansjos, makrell, fiskeboller, fiskekaker, sildedelikatesser, torskerogn, krabbe/krabbepostei, blåskjellpostei og kjøtthermetikk. Produktene varierte fra landsdel til landsdel, og produksjonen var avhengig av tilgangen på råstoff.

U.S.F.s produkter

U.S.F. pakket tidlig røkte og urøkte sardiner, sild, makrell, seikaker, fiskeboller, torskerogn og kaviar. Det ble i tillegg til ulike fiskeprodukter, også pakket kjøtthermetikk. Sardinene ble pakket ved alle fabrikkanleggene. Fiskeboller og torskerogn ble produsert ved Florø-fabrikken.

Før første verdenskrig hadde U.S.F. en usedvanlig stor og stigende produksjon av såkalte urøkte sardiner, dvs. småsild på størrelse med de franske eller portugisiske sardinene, eller en imitasjon av disse. Stavanger Conservefabrikk (fra 1910 en del av U.S.F.) var den første norske hermetikkfabrikk som pakket og eksporterte denne typen sardiner.

Den røkte sardinen var særlig populær i markeder som USA og England, mens det i Tyskland var norske sardiner i tomat som slo best an.

Bergens gode beliggenhet midt på Vestlandet med fjorder omkring hvor brisling blir fanget, skaffet gode råstoffbe-

tingelser. Men konkurransen fra Trondheimsfabrikkene som begynte produksjon av mussa under første verdenskrig, ble etter hvert stor. For fabrikkene i Trondheim lå gunstigere til når det gjaldt fangst av mussa.

U.S.F.s råstofftilførsel

Etter at antall hermetikkfabrikker økte og de enkelte fabrikker økte produksjonen, økte også behovet for transport av fangsten til fabrikkene. Enkelte hermetikkfabrikker slo seg sammen om å leie fartøy. Et eksempel er i 1909 da selskapet Frithjof med D/S «Frithjof» ble registrert. Til sammen tre hermetikkselskaper deltok i selskapet (Olsen & Kleppe, Norrig og Stavanger Conservefabrik v/ J.E. Danielsen). Formålet til selskapet var å drive transport av varer og fisk.

Ordningen med at hermetikkfabrikker sluttet seg sammen og etablerte såkalte råstoffkompanier, begynte i Stavanger 1912. De største hermetikkfabrikkene hadde egne råstoffavdelinger. I Stavanger var dette Bjelland, Stavanger Preserving, Braadland og Standard Ltd. I Bergen hadde U.S.F. sin egen råstoffavdeling.

Egne dampskip

U.S.F. hadde i årene rundt første verdenskrig foruten D/S «Frihjof», to egne dampskip og en rekke motorbåter. Skipene sørget for transport av fersk fisk mellom fiskefeltene og fabrikkene. Transportbåtene til U.S.F. hadde kjølemuligheter, noe som hadde betydning for kvaliteten av fisken ved ankomst til fabrikkene. I den mest travle sesongen leide U.S.F. i tillegg dampskip og en rekke motorbåter.

De selveide dampskipene var DS «Bergenseren» og DS «Resolut».

DS «Bergenseren» var bygget i 1898 i Thorskog, opprinnelig 32 brutto- / 19 registertonn. Den ble kjøpt av U.S.F. i januar 1912. Skipet forliste i 1935.

DS «Resolut» var bygget i 1884 i Stockton, opprinnelig 191 brutto- / 71 netto registertonn. Skipet ble kjøpt av U.S.F. i mars 1914, og ble solgt i 1937.

U.S.F. eide ved konkursen i 1955 M/K «Margit» som ble brukt til brislingfiske og til råvaretransport.

Fiskedamperne var en betydelig investering og dyre i drift. Damperne måtte derfor være i virksomhet hele året. Ulik fart med biaktiviteter som frakt til og

fra søsterfabrikker, var viktig.

Skipene U.S.F. hadde, var viktig for råstofftilførselen. Brislingsesongen startet 1. mai og varte til 31. januar. Når sesongen var over, ble båtene eksempelvis satt i drift til Lofoten for å kjøpe rogn og råstoff til fiskeballproduksjon. Etter dette ble skipene satt i drift for å hente stor- og vårsild fra Kristiansund til kippersproduksjonen.

Snurpenoten

U.S.F. tok tidlig i bruk nyvinninger innen fiskeredskap. Et eksempel er snurpenoten. Snurpenoten ble tatt i bruk etter innflytelse fra svenskene. Svenskene tok i bruk snurpenoten for første gang i 1900.

Den første brislingsnurpenoten på Vestlandet ble demonstrert av en svensk fiskebåt i 1907 på en utstilling i Bergen. Kort tid etter kjøpte AS The Bergen Canning Co en lignende not. Denne noten ble anvendt om høsten samme år. Basen var Solsvik i Fjell kommune. Snurpenoten ble tatt i bruk i hele Norge mellom 1907 og 1909.

Det kostet å drifte en brislingskøyte. Ofte var dette skøyter kjøpt fra Sverige. Men en sak var kjøp av en brislingskøyte, en annen sak var fiskeredskapen. Brislingnota hadde nemlig en høyere pris enn skøyta.

Vestlandsbrislingnoten var stor og tung. En slik not kostet før første verdenskrig 15–16 000 kroner, og enda mer etter prisstigningen utover i verdenskrigen. For å kunne anskaffe en slik not måtte de fleste holde på tradisjonen med sameie. Ved konkursen i 1955 eide U.S.F. andel i Vindenes Notlag.

For å anskaffe seg en brislingsnurpenot måtte fiskehermetikkfabrikkene i de fleste tilfelle ta opp lån. Bankene vurderte i tiden før og like etter utbruddet av første verdenskrig lån til brislingbruk som en sikker og lønnsom investering.

Finansiering

Austevollingene drev et variert fiske etter torsk, makrell, sei, hyse, lyr og hummer og krabbe. Fra hundreårsskiftet 1800/1900 fikk sildefisket sammen med brislingfisket større betydning. Dette hadde også konsekvenser for sparebanken. Bedring av redskapen hadde mye å si for sildefisket. I begynnelsen av 1900 -tallet skapte utviklingen innen hermetikkindustrien et større grunnlag for økonomisk fortjeneste ved brislingfisket.

Motorisering av fiskeflåten samt snurpenoten var en forutsetning for et mer effektivt fiske. Brislingfisket var en medvirkende årsak til moderniseringen av fiskeflåten. Ved vintersildfisket var det nødvendig med dampbåter.

Et eksempel på betydningen av snurpenotlån i distriktene, får vi gjennom Sund og Austevoll Sparebank som i 1914 skrev: «Av forskjellige lån til næringsdrift har ingen vært tilnærmelsesvis tilbakebetalt med så store avdrag pr. år som snurpenotlån og motorbåtlån til brislingfisket».

I 1914 hadde Sund og Austevoll Sparebank en total forvaltningskapital på 600 000 kroner. Av dette var ca. 180 000 kroner lån til anskaffelse av redskaper og fartøy innen silde- og brislingfiskeriet. Til sammen 150 000 kroner var lånt til snurpenøter til brisling. Deler av finansieringen skjedde ved at notfabrikken gav kreditt. I årene under første verdenskrig kunne enkelte hermetikkfabrikker tilby olje og følgebåt til notlagene.

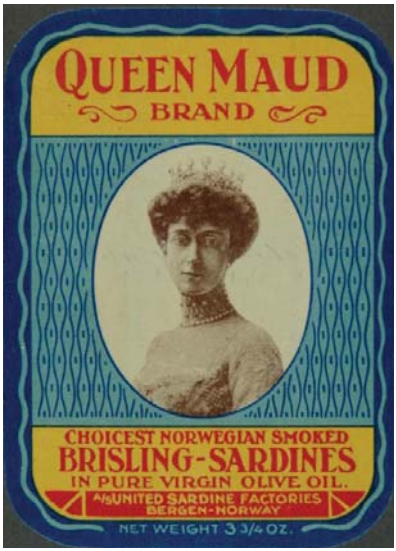

Eksporten før første verdenskrig

USA var i perioden før første verdenskrig blitt det viktigste norske hermetikkmarkedet. Men England med et verdensomspennende kolonirike, var like viktig. For U.S.F. var også Frankrike, Portugal, Spania og Sør-Amerika viktige markeder på denne tiden. I tillegg var Tyskland et viktig eksportland for U.S.F. En årsak til dette var Hamburgs rolle som havneby og byens forbindelseslinjer over havet. En annen årsak var U.S.F.s nære tilknytning til tyske interesser.

Det Bergenske Dampskibsselskap (BDS) hadde en rute mellom Bergen og Hamburg. Varer fra Bergen og Vestlandet ble fraktet på BDS-skip til Hamburg, for deretter å bli videretransportert.

Via Hamburg ble norsk fisk utført til Sør-Amerika. Dette gjaldt særlig tørrfisk, klippfisk og hermetikk. Norsk statistikk viser at Argentina før og de første årene av første verdenskrig, innførte betydelige mengder brisling, mens tysk statistikk viser at Brasil innførte mest tørr- og klippfisk. I Sør- og Sentral-Amerika konkurrerte norske fiskeprodukter med spanske og portugisiske produkter.

Etter første verdenskrig var eksporten av urøkte sardiner fra Bergen mindre. Dette skyldtes blant at hermetikkfabrikkene på Vestlandet hadde fått arge konkurrenter av Trondheimsfabrikkene, som hadde begynt produksjon av denne varen. Fabrikkene i Trondheim lå gunstigere til med

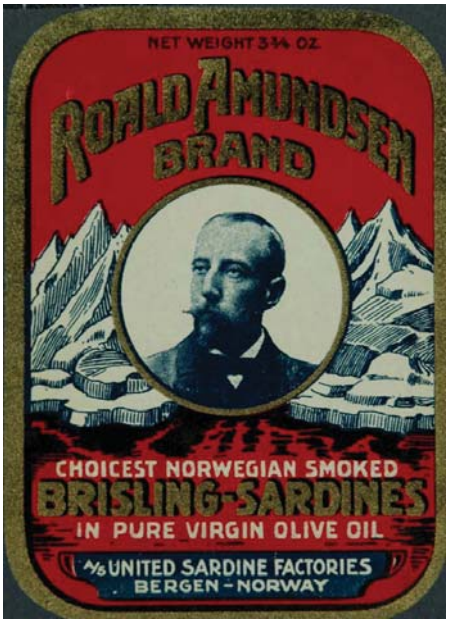

hensyn til tilførsel av råstoffet.

Arbeiderne organiserer seg

Arbeidsstokken ved hermetikkfabrikkene besto vesentlig av kvinner. På arbeidsmarkedet var de blant de dårligst betalte. De hadde lav utdannelse, arbeidstiden ved hermetikkfabrikkene var lang, og det var sesongarbeid med storsild om vinteren, vårsild og brisling om sommeren.

Den første hermetikkarbeiderforening i Bergen ble stiftet i 1910. Samme året ble en del av arbeiderne ved A/S Bergens Bliktrykkeri organisert. Den nye foreningens navn ble Bergen Hermetikk - og Emballasje-fabrikkarbeideres Forening.

Den første konflikten ved U.S.F. var i 1912 og gjaldt arbeidsgivernes sabotasje mot en undertegnet tariffavtale. Tariffavtalen fra 1912 ble litt forbedret i 1914, noen måneder før første verdenskrig brøt ut. Men under krigen økte alle priser og kostnader, mens lønnen forble lav. Hermetikkfabrikkene utnyttet snart situasjonen til egen fordel, og skaffet hermetikk til de ulike krigsdeltakende land. Fabrikkeierne tjente store penger, mens arbeiderne fortsatt var under tariffen fra 1914, som hadde varighet frem til 1917.

Første verdenskrig

I mai 1916 kom U.S.F. sammen med bl.a. Stavanger Sardine Co på den engelske svartelisten og var således utestengt fra det britiske markedet. Hermetikkindustrien var den gang delt i to leirer. De «svarte» som fikk sine leveranser fra Tyskland og de «hvite» som fikk sine leveranser fra England. Eksport av fiskehermetikk og andre varer ble vanskelig etter at Tyskland erklærte uinnskrenket ubåtkrig i februar 1917.

I krigsårene investerte både England, Frankrike og Tyskland mindre i Sør-Amerika. USA investerte derimot betydelig mer og overtok varehandelen og kapitalmarkedet fra Europa. Industrianlegg og produksjon ble i betydelig grad bygget ut i Sør-Amerika.

AS Norcanners

AS Norwegian Canners Export Office (AS Norcanners) ble etablert i september 1912. Norcanners formål var å drive

handel med og eksport av hermetiske fødevarer fremstilt av selskapets aksjonærer. Ifølge vedtektene skulle det også arbeides for fellesinnkjøp av råvarer. Den eneste hermetikkfabrikken fra Bergen som hadde andel i AS Norcanners, var Phoenix Packing Co.

Bjarne Løvås Svendsen var den første disponenten i AS Norcanners. Han kom da fra Bilbao i Spania, hvor han hadde vært ansatt i firmaet Sømme og Sundt, som blant annet solgte falsemaskiner. Bjarne Løvås Svendsen forlot AS Norcanners i 1916 og begynte i U.S.F. som nestkommanderende (1916–1920).

Etter et minimalt brislingfiske i 1913 og 1914, kom året 1915 som det største eksportåret den norske hermetikkindustrien har hatt. For AS Norcanners resulterte det i et utenlandsk salg for ca. 860 000 kroner, hvorav 45% var til Tyskland. 70% var av egne merker.

I siste del av første verdenskrig ble AS Norcanners involvert i en rekke uheldige forretninger, blant annet en i Paris i 1918. En av AS Norcanners faste kunder i Frankrike bestilte 25 000 kasser sardiner. Mens kassene var underveis til Frankrike uten at remburs var åpnet, gikk kjøperen konkurs og kunne ikke gjøre opp for seg. Varene ble som følge av dette, lagret i Antwerpen.

En representant for Norcanners reiste ned for å ordne opp. Han mente at ved å dele partiet opp i små partier på 400 kasser, kunne det smugles inn i Tyskland og selges der til en god pris.

Styret i AS Norcanners gikk imot dette, og en representant fra Norcanners reiste til Antwerpen for å sende hele partiet inn til Tyskland gjennom en smuglerrute som ble kalt «Das Loch im Westen». Det er uklart hva som skjedde, men det endte med at partiet ble solgt til Angus Watson i England med et betydelig tap i

Futegarden på Askelund

Nettverksbygging var viktig. Et eksempel på dette var futegarden på Askelund, ca. 1 km fra Balestrand i Sogn og Fjordane. Staselige Askelund ble bygget av en dansk fut i 1790-årene. I 1916 kjøpte direktørene Josef Emanuel Danielsen (U.S.F.) og Paul Scholz (Bergens Bliktrykkeri) eiendommen i fellesskap av Christine Reinboth. På Askelund pleide de sine bekjentskaper og forretningsforbindelser.

Hvert år ble det arrangert selskap på gården med akademikere, direktører og andre personer de hadde omgang med. De første årene kom Danielsen og Scholz til futegarden i egne båter, sammen med sine forretningsforbindelser. Pinsetiden var fast tid for de finere herreselskapene på Askelund. I feriene kom resten av familiemedlemmene.

I de siste årene Danielsen og Scholz eide futegarden, ble den lite benyttet, og solgt i 1936.

1920, etter at partiet var sendt tilbake til Stavanger.

Det er ulike oppfatninger om U.S.F. var involvert i denne forretningen. Noen mener at dersom U.S.F. var involvert, så var det indirekte. Dette fordi U.S.F solgte et parti til AS Norcanners, som igjen solgte det videre under sitt merkenavn.

U.S.F. var på det tidspunktet da forretningen med Frankrike ble inngått, spesialist på produksjon av urøkte norske sildesardiner. Bjarne Løvås Svendsen mente at U.S.F. på et tidspunkt var den ubestridte nr. 1 i hermetikkindustrien både når det gjaldt størrelse av det eksporterte kvantum av urøkte sardiner – og kvaliteten.

Det økonomiske grunnlaget for U.S.F.

Boomen innen brislingfisket før og i de første årene av første verdenskrig, var viktig for U.S.F. Her ble grunnlaget lagt for bedriften. U.S.F.s omsetning var i 1910 til sammen 6,5 millioner esker (65 000 kasser). I 1915 var omsetningen økt til 30 millioner esker (300 000 kasser). Produksjonen hadde femdoblet seg, og bedriftene i Bergen, Stavanger, Horsøy/Askøy og Florø beskjeftiget 1400 arbeidere.

Fiskehermetikkfabrikkene ble ikke bare bedømt etter sin rentabilitet og evne til å stille sikkerhet, men også sin evne til å tåle prissvingninger på råstoffet til egen gunst.

Et eksempel på at hermetikkindustrien tjente penger de første årene av første verdenskrig, er etableringen av AS Norsk Valseverk i midten av 1916. Den største aksjonæren ved etableringen var Bergens Kreditbank, men den viktigste gruppen av aksjonærer var likevel hermetikkindustrien. U.S.F. gikk etter hvert inn med betydelige midler.

Etter første verdenskrig

De menneskelige tapene i første verdenskrig var enorme. Til sammen ca. 9,4 millioner mennesker mistet livet. I tillegg var mange blitt invalidisert både fysisk og psykisk. De materielle tapene var enorme.

Også finanssystemer og pengeverdien var sterkt redusert. Krigen hadde i de fleste europeiske land ført til en utarming av nasjonaløkonomien. Dette hadde konsekvenser for hermetikkindustrien i Norge. Tross alle vansker etter første verdenskrig, tok U.S.F. del i nyvinninger.

Eget fly – kortvarig eventyr

U.S.F. kjøpte i august 1919 et tysk sjøfly av typen «Lübeck-Travemünde Flootør 4L». I tillegg til fører hadde flyet plass til åtte passasjerer og noe bagasje. Flyet kostet 95 000 mark eller 15 000 kroner.

U.S.F. kjøpte flyet dels for å bruke det i reklameøyemed, dels til sildeleting langs kysten. U.S.F. var det første industrikonsern innen fiskeri som tok i bruk fly på inspeksjonsreisene, samtidig som det ble benyttet til å lokalisere silde- og

brislingsforekomstene langs kysten. I tillegg var det meningen å bruke flyet mellom fiskeplassene, da det mange steder ikke var telefonforbindelse.

U.S.F.-flyet forlot til slutt Bergen 12. juni 1920. Da fløy det til Travemünde hvor det skulle etterses og repareres. Det var planer om å kjøpe en større maskin i Tyskland, men det ble det ikke noe av.

Begynnelsen på dårlige tider

Problemene for U.S.F. startet i første del av 1920-årene som følge av en kraftig økonomisk nedgang i Norge med prisfall og avsetningsvansker. Konsekvensene var blant annet gjeldskriser og tvangsauksjoner. En rekke banker gikk over ende og norsk valuta falt sterkt i kurs etter at Norge hadde forlatt gullkursen i 1919. I Tyskland var det sammenbrudd i markedet, i andre land som Frankrike, var det sterk inflasjon.

I årene 1925, 1926, 1927 og første del av 1928 steg kronekursen med prisfall og nye tvangsauksjoner. Gjelden som de enkelte bedrifter hadde, ble betydelig dyrere. Industrien måtte selge langt flere varer for å greie forpliktelsene sine.

Norge eksporterte i 1920-årene fiskehermetikk til en rekke land, men kun åtte land hadde i 1927 mer enn en prosent av samlet hermetikkutførsel. Disse var: USA, Storbritannia, Australia, Sør-Afrika, Tyskland, Canada, Hellas og Danmark. Tyskland var i 1927 det femte største importlandet av norsk fiskehermetikk. De største importørene var USA og Storbritannia.

Produksjonen ved U.S.F. var mellom 200 000–250 000 kasser pr. år. 70% av produksjonen ble solgt gjennom supermarkedkjedene i USA.

Hindringer innen handel i form av proteksjonisme opplevde den norske hermetikkindustrien både i deler av 1930-årene og i begynnelsen av 1950-årene. Resultatet var tilbakegang av den norske hermetikkeksporten. Handelshindringene hadde selvsagt betydning for U.S.F.

AS Norsk Aluminium Company (NACO)

U.S.F. var den første hermetikkfabrikken i Norge som startet pakking av hermetiske varer i aluminiumemballasje. Fabrikken arbeidet hånd i hånd med AS Norsk Aluminium Company (NACO) for å skaffe denne emballasjen innpass i hermetikkindustrien.

NACO utførte i midten av 1930-årene reklametiltak for ca. en million kroner i USA for å opparbeide et marked for salg av hermetikkprodukter pakket i aluminium. Resultat var et salg i enkelte år på 150 000 kasser. NACO mente at holdbarheten for sardiner pakket i aluminium, var betydelig lenger enn for sardiner pakket i blikk.

Konflikter og streiker

I midten av 1930-årene var både U.S.F. og A/S Bergens Bliktrykkeri medlemmer av Norsk Arbeidsgiverforening (NAF). Begge bedriftene betalte en tarifflønn som var akseptert av Landsorganisasjonen. Men i bergensområdet var det kun U.S.F. og Firda (Måløy) som var medlemmer av NAF. Og mens U.S.F. betalte etter tariff, betalte de fabrikkene som ikke var medlemmer i NAF, mindre enn tarifflønnen siden de ikke var forpliktet av overenskomsten. Dermed hadde de et konkurransefortrinn.

I 1937 var den siste storkonflikten. Det året var vanskelig for hermetikkindustrien, og om høsten ble 60% av fagforeningens medlemmer arbeidsledige. I 1938 ble foreningen delt i to fagforeninger ved at arbeiderne ved A/S Bergens Bliktrykkeri ble overført til en egen forening tilsluttet Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund. Arbeiderne ved U.S.F. ble da tilknyttet foreningen Hermetikkarbeidernes Forening.

Annen verdenskrig

I krigsårene 1940–45 var fangstområdene av fisk innskrenket. Dette skyldes blant annet sikringstiltak ved norskekysten i tilfelle fiendtlig invasjon, sperreområder, sikringstiltak av transportveier for ubåter, rekvisisjon av et stort antall fiskefartøyer, drivstoffmangel og minelegging.

I 1940 var fangsten tilnærmet normal, mens den i årene 1941–1945 var mellom 20–60% av 1939-nivået. Prisen på hermetikkprodukter steg derfor betydelig i krigsårene.

Den norske aluminiumindustrien, også NACO, leverte til den tyske okkupasjonsmakten, som ikke kunne få nok aluminium. Hermetikkindustrien fikk derfor mindre emballasje tilvirket av aluminium.

Det var også mangel på blikk. Takket være beholdning av svartblikk, aluminium og at en fikk noe blikk fra AS Norsk Blikkvalseverk, samt dårlig fiske, klarte U.S.F. seg. Men det pakkede kvantum brislingsardiner i 1945 ble kun 340 500 kasser.

Under krigen var også olivenolje vanskelig å oppdrive. En konsekvens av dette var at brisling og mussa ble lagt ned i sildolje eller i en blanding av olje og tomat. Det ble samtidig brukt et mindre kvantum saus bestående av olje og tomatpure. Både før og etter annen verdenskrig var kvantum saus pr. boks betydelig større. Næringsverdien av innholdet i sardinboksen ble således redusert under krigen.

Svartblikkemballasjen som ble brukt,

ble dessuten påstått å være helseskadelig. Den var heller ikke så tiltalende som hvitblikk- og aluminiumboksen.

Salg

Under annen verdenskrig ble hermetikkindustrien i praksis styrt av den tyske okkupasjonsmakten. Totalt gikk 80% av produksjonen til de tyske troppene. Den delen av hermetikkproduksjonen som ikke gikk til tyskerne, gikk til det norske Forsyningsdepartement. Det var ikke fritt salg av sardiner i Norge under krigen, og på svartebørsen ble sardiner sett på som en delikatesse.

Tvangssalget av hermetikkvarer til tyskerne førte til god økonomi ved de fleste hermetikkfabrikkene, også ved U.S.F. Der var formuen i 1943 steget til det dobbelte i forhold til 1939.

Mangel på byggematerialer og ovner

Slitasjen på produksjonsutstyret og fabrikkanlegget til U.S.F. var stor under krigen. Fabrikken fikk ikke materialer slik at den kunne foreta reparasjonsarbeid eller fornye ovner som var falt ut. Fabrikken arbeidet normalt med ca. 50 ovner. Pr. august 1944 hadde ca. 20 av ovnene falt ut, slik at fabrikken hadde ca. 30 ovner til disposisjon.

Mangel på arbeidere

Under annen verdenskrig var det mangel på arbeidere ved U.S.F. Det ble utskrevet arbeidere, men de fleste møtte ikke opp til arbeid.

Reichkommisariatets fiskeriavdeling i Bergen skulle blant annet påse at fiskehermetikkbedriftene på Vestlandet hadde nok råstoff og arbeidshjelp. U.S.F. ble noen ganger spurt om Reichkommissariatet skulle hjelpe til med å skaffe arbeidshjelp, men U.S.F. avslo. Det ble blant annet foreslått å lage en egen avdeling ved fabrikken hvor det skulle arbeide kvinner fra fengselet. Dette ble avslått av Oscar Albrecht.

Fagforeningen i krigsårene

Under krigen fikk Bergen Hermetikkarbeiderforening julestønad fra U.S.F. med 1000 kroner (årene 1942–1943). I 1944 bevilget U.S.F. 500 kroner til foreningens syke medlemmer. Ved slutten av en del krigsår fikk arbeiderne personlige tillegg, noe kjøtt og noen esker hermetikk. Etter eksplosjonsulykken 20. april 1944 i Bergen stilte bestyrelsen ved U.S.F. 5000 kroner til disposisjon for skadelidte arbeidere ved hermetikkfabrikken.

Straffeforfølgelse Oscar Albrecht

I juni 1945 ble Oscar Albrecht framstilt før forhørsretten i Bergen, siktet etter straffelovens paragraf 86 og landssvikanordningen. Oscar Albrecht var født i Tyskland, men hadde norsk statsborgerskap. Oscar Albrecht var ikke medlem av NS, og ble heller ikke siktet for dette.

Siktelsen gikk ut på at Albrecht som direktør for U.S.F. under krigen, hadde holdt tilbake et betydelig kvantum hermetikk fra lovlig omsetning, og solgt dette til fienden. Videre at han hadde latt fremstille betydelige mengder kjøtthermetikk, som han solgte til fienden.

Varene som ble solgt til fienden, var sild, brisling, fiskehermetikk og kjøtthermetikk. Dette salget skulle særlig ha pågått i 1944 og 1945. Tyskerne leverte råstoff med henholdsvis blikk og kjøtt. Samlet verdi av kjøttleveranser skulle være 21 000 kroner.

Oscar Albrecht benektet ikke at han i egenskap av administrerende direktør for U.S.F. under okkupasjonen, hadde latt nedlegge en del partier brisling, kippers og kjøtt, og at disse partiene var blitt levert til tyskerne utenom de ordinære omsetningskanalene. De lovlige omsetningsleddene var omsetningssentralene.

Albrecht var ifølge egne uttalelser blitt innkalt til Reichkommissariatet, hvor han fikk beskjed om å utføre ordre om å levere til tyskerne. U.S.F. inngikk ikke disse forretningene med tyskerne for «å hjelpe fienden», men etter trusler. Ifølge Oscar Albrecht var alternativet innsettelse av en kommissarisk leder i firmaet, og at han selv ble sendt til Tyskland.

Dommen i forhørsretten lød på fengsel i 120 dager, 10 års tap av stemmerett og tap av retten til å gjøre tjeneste i rikets krigsmakt, 25 000 kroner i bot og 285 000 kroner i inndragning til det offentlige samt 300 kroner i saksomkostninger. Oscar Albrecht anket domsavsigelsen.

Oscar Albrechts sønn, Ernst Albrecht, hadde levert varer til hjemmefronten. Han ble løslatt.

Sak for Bergen byrett

I februar 1949 ble ankesaken mot Oscar Albrecht behandlet i Bergen byrett.

Albrecht var i 1949 uten stilling og hadde i det forløpne år 1948 kun hatt inntekter gjennom renter av sin formue. Han hadde en formue på 375 000 kro-

ner.

Aktor mente at tiltalte ikke hadde holdt seg til den avtale landet hadde med tyskerne når det gjaldt leveranser eller overholdt forsyningsmyndighetenes bestemmelser. Myndighetene mente at tiltalte hadde brukt fabrikken og dens kasse som sin private lommebok.

Byretten fant ikke at han hadde gitt bistand til fienden, men dømte ham til 120 dagers fengsel, som var avsonet. Dessuten måtte han tåle 10 års rettighetstap, 200 000 kroner i inndragning og 300 kroner i saksomkostninger.

I desember 1949 tok Høyesterett til følge innanket sak fra Oscar Albrechts forsvarer over lovanvendelse, straffeutmåling og inndragningsdom. Høyesterett var uenig i lovanvendelsen og opphevet dommen.

Albrecht-saken ble i februar 1950 behandlet for 2. gang i Bergen byrett. Aktor la ned påstand om 120 dager fengsel, inndragning av 200 000 kroner og rettighetstap (det samme som tidligere dom gikk ut på). Forsvareren uttalte at Høyesterett med endelig virkning hadde avgjort at det forhold Albrecht var satt under tiltale for, ikke ble rammet av bestemmelsene om landssvik, idet handlingene ikke innebar bistand til fienden.

Dom i saken falt 27.02. 1950. Oscar Albrecht ble frikjent for landssvik, men dømt for rasjoneringsovertredelse. Han fikk 5.000 kroner i bot, 30 000 kroner i inndragning og 250 kroner i saksomkostninger. I domspremissene het det at det ikke hadde funnet sted noe oppgjør for det bakdørsalget som tiltalte hadde drevet.

Ifølge Bergens Tidende ble Albrechtsaken i midten av mars 1950 anket til lagmannsrett/høyesterett. Bakgrunn for anken var at forsvareren mente lovanvendelse og saksbehandling var feil ved byretten. Ankesaken synes ikke å ha kommet opp til videre behandling.

De første årene etter krigen

Forbindelsen til de fleste kundene ble brutt under annen verdenskrig. Det tok tid å bygge opp igjen varebytte- og betalingsavtalene med de ulike land. Et spørsmål var om norske fabrikker kunne selge sine varer på markedene de hadde før krigen, og eventuell til hvilke betingelser.

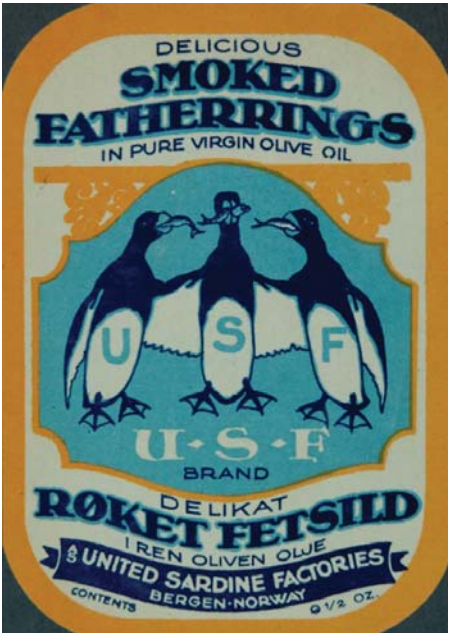

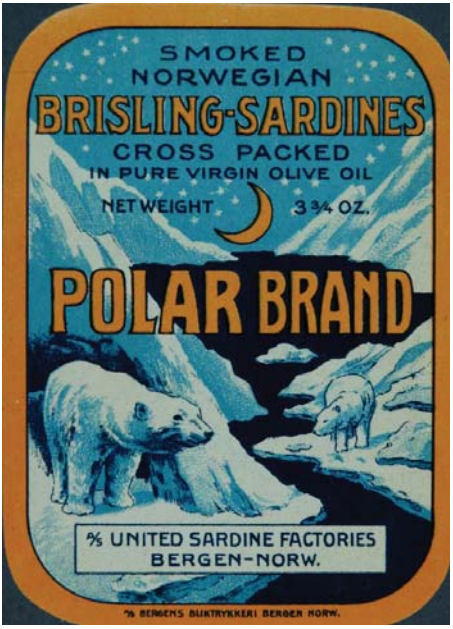

Etter krigen var hermetikkindustrien i en merkelig situasjon. De fleste fabrikkene hadde tjent gode penger under krigen, men hadde ingen mulighet til å bruke dem til investeringer på grunn av materialmangel. Heller ikke i de første årene etter krigen fikk hermetikkindustrien nytt produksjonsutstyr. Industrien var derfor preget av forfall og stagnasjon i disse årene.

I 1945/1946 var det heller ingen import av olivenolje fra Middelhavslandene. Den største importen skjedde normalt fra Spania og Tunis. Høsten 1945 hadde importen av olivenolje slått feil på grunn av tørke. I 1945/46 ble derfor brisling og sildesardiner nedlagt i sildolje.

Selv om fiskerne ikke manglet fangstredskaper, var altså de største problemene i de første etterkrigsårene eksportvanskene samt råstoffimport.

Blikk måtte i 1945 leveres fra Storbritannia. I 1946 ble det levert 5000 tonn hvitblikk, mens normalt forbruk av hvitblikk før krigen var 15 000 tonn pr. år.

Det ble i 1945 kun eksportert 4859 tonn hermetikk til en verdi av 10 millioner kroner. Uten for mange hindringer, kunne denne eksporten etter enkeltes mening økes til 70 millioner kroner i 1946. En av eksportartiklene til USA var fiskeboller. Et godt råstoff til fiskeboller er hyse. Den ble spesielt fisket i Finnmark. Men der var problemet at en rekke fiskefartøyer var ødelagt under krigen. Hermetikkindustrien led derfor under mangel på råstoff.

Hermetikkfabrikkenes Eksportutvalg i Stavanger ble opprettet av administrasjonsrådet i juni 1940 etter ordre fra Reichkommisariatet. Eksportutvalget førte forhandlinger med tyskerne om hva som skulle avsettes til tyskerne. Hermetikkfabrikkenes Eksportutvalg fortsatte sin virksomhet i 1946.

Veien mot konkurs

Etter flere turbulente år etter annen verdenskrig hvor norsk hermetikkindustri måtte gjenvinne tapte markedsandeler, var også begynnelsen av 1950-årene vanskelig.

I 1950 innførte Storbritannia forbud mot import av norsk brisling og sild. I 1951 opplevde norsk fiskehermetikkindustri tolldiskriminering i Tyskland. I 1952 var det vansker med eksport av

fiskehermetikk til blant annet Frankrike og Australia.

I siste del av 1945 og årene 1946 og 1947 var det en rekke utpantinger for manglende innbetaling av skatt ved U.S.F. Selskapets drift var tilfredsstillende fra 1948 frem til 1951, men etter 1951 ble resultatene dårligere. 1951 viste et regnskapsmessig overskudd før avskrivninger på 345 642 kroner, i 1952 var overskuddet redusert til 32 304 og i 1953 til 11 193 kroner. I 1954 hadde selskapet et underskudd på 367 387 kroner. Fra 1. januar til 2. mars 1955 hadde selskapet et driftstap på 184 315 kroner.

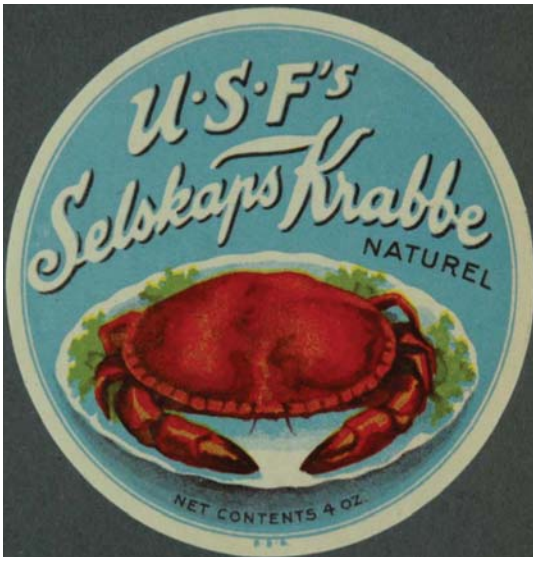

U.S.F. konkurs

2. mars 1955 ble det åpnet konkurs i A/S United Sardine Factories. Bobehandlingen ble avsluttet i midten av oktober 1958.

Det var flere årsaker til konkursen i AS United Sardine Factories:

De første årene etter annen verdenskrig var generelt vanskelige for hermetikkindustrien. Begynnelsen av 1950-årene var preget av importbegrensninger i en rekke land. Rettsakene mot Oscar Albrecht var også belastende for bedriften. Dessuten var perioden med disponent Ernst Albrecht (7 år) preget av vanstyre.

I en revisorberetning offentliggjort i Bergens Tidende i 1956, står det å lese:

- Disponent Ernst Albrecht trakk i løpet av sin 7-årige periode ut store beløp fra selskapet til sitt private forbruk.

- Ernst Albrecht gasje var anstendig, men ikke unormal 35 000 kroner pr. år.

- U.S.F. betalte alle utgifter tilknyttet bilhold (ikke unormalt).

- U.S.F. anskaffet to motorbåter til sportsbruk. Prisen var 200 000 kroner samt driftsomkostninger 40 000 kroner. Ingen av dem ble brukt i firmaets tjeneste. Den ene var spesialutstyrt for størjefiske. (uvanlig).

- Ernst Albrecht drev en omfattende reisevirksomhet (ca. 50 000 kroner pr. år). Reisevirksomheten gav ikke synlige utslag på bedriftens avsetning.

- U.S.F. leiet en bedriftshytte til 12 000 kroner som kun ble brukt av Ernst Al-

brechts familie.

- Disponent Albrecht eier storparten av aksjene. For å kjøpe aksjene, lånte han penger. For å betale renter på lånet, lot han selskapet betale 30 000 kroner (5%) i utbytte pr. år.

- Private lån som ble gitt til Oscar Albrecht, Ernst Albrecht og sistnevntes kone Aagot Albrecht. Lånene var ved konkursåpning ca. 630 000 kroner, mens de 1. januar 1948 var ca. 201 000 kroner.

- Ernst Albrecht lot en ombygging av privatboligen bli finansiert gjennom penger fra U.S.F.

En hovedårsak til konkursen i U.S.F. synes likevel å ha vært uheldige investeringer i selskapet AS Sea-Snack Packing Co på Nord-Aukra. Her var det planlagt ny fabrikk med kvoter for sild, brisling og kippers. Kvotene ble overført fra U.S.F.s fabrikk på Follese som brant i 1939.

Selskapet AS Sea-Snack Packing Co ble etablert på Nord-Aukra sommeren 1950. Anlegget med maskiner og inventar, var kalkuler til 700 000 kroner. I årene 1950–1954 investerte AS Sea-Snack Packing Co ca. 1 700 000 kroner i varige driftsmidler. Selskapet ble stiftet med en aksjekapital 250 000 kroner som senere ble forhøyet til 400 000 kroner, hvorav U.S.F. tegnet seg for 398 000 kroner. Foruten aksjekapital, tilførte U.S.F. betydelige midler til nødvendig finansiering av AS Sea-Snack Packing Co i tillegg til at man påtok seg garantiansvar. U.S.F.s likviditet ble sannsynligvis svekket med mer enn en million kroner gjennom datterselskapet AS Sea-Snack Packing Co. AS Sea-Snack Packing Co var dessuten på konkursens rand da U.S.F. gikk konkurs.

Bobestyrer i U.S.F. mente at selskapets tilgodehavende i AS Sea-Snack Packing Co var praktisk talt verdiløst. Boets fordring ble solgt for et beløp som svarte til 50% av påregnelige utgifter ved konkursbehandling. Men AS Sea-Snack Packing Co viste seg levedyktig i mange år etter konkursen i U.S.F. Kjøperen gjorde et meget godt kjøp.

AS United Sardine Factories Ltd.

Jacob Sætre / Norwegian Preserving Co AS kjøpte konkursboet til U.S.F. og la til «Ltd.» i navnet med datterselskap Sea-Snack Packing & Co. Norwegian Preserving Co overtok fabrikker, kontakter/kunder, merkenavn og annet U.S.F. hadde, og hadde dermed et godt utgangspunkt for sin virksomhet. Sætre hadde dermed kontroll på både AS U.S.F. Ltd. og Norwegian Preserving Co AS.

Virksomheten med hermetikkindustri ved «U.S.F Ltd.» ble nedlagt i 1983. Norwegian Preserving Co AS som overtok fabrikk med eiendommer i 1956, er fremdeles i 2016 eier av eiendommene. Lokalitetene er i dag utleid til Stiftelsen Kulturhuset U.S.F. som driver kunst- og kulturarenaen U.S.F.-verftet.

Norway Food Ltd. AS

Som følge av de dårlige tidene som

fulgte i kjølvannet av oljeindustrien, måtte den norske hermetikkindustrien ta kontakt med statsmyndighetene. Norway Food Ltd AS som ble etablert høsten 1981, var et resultat av den restrukturering som skjedde innen den norske sardinsektoren i siste del av 1970-årene.

De selskapene som produserte sardiner i Norge, fikk andeler i aksjekapitalen i Norway Food Ltd. AS etter deres andel av eksporten av norske sardiner. Det var i 1979 til sammen 21 sardinproduserende fabrikkanlegg i Norge. En av de største aksjonærene i Norway Food Ltd. AS var Norwegian Preserving Co AS.

Kilder:

Blad av hermetikkindustriens historie – Carl Fred. Kolderup 1974–1990

Det Norske Næringsliv – Bergen Fylke, Bergen 1945

Konkursinnberetning AS United Sardine Factories, 1958

Tidsskrift for hermetikkindustri – Nekrolog, november 1955, B. Løvås-Svendsen

Bergens Tidende 1915–1939, 1941, 1943, 1945-46, 1949 og 1950-56.

Brønnøysundregistrene

Haaland, Anders: «Den norske hermetikkindustri i mellomkrigstiden», Stavanger Museums Årbok, Årg. 92 (1982)

The Norwegian Trade Journal (Norsk Næringsliv) Oktober 1916 - Bergen off. Bibliotek

Norsk Hermetikkmuseum, Stavanger

http://askymaga.no

Flora Folkebibliotek

Fossen Bjarne Andreas «Det nye Askøy blir til» - Askøys Historie Bind II, 1996, ISBN 82-99-41-05-2-5.

Fossen, Kjell: Laksevågs Historie, Bind II (1800–1918) ISBN 82-7128-103-8

Fossen, Kjell: Laksevågs Historie, Bind III, Bergen 1991, ISBN 82-7128-158-5

Johnsen, John G.: «Gatelangs», Stavanger 1996 – Norcanners

Stavanger Aftenblad 25.01. 1917

Vaage, Ivar: «Sild i boks», Husnes 1992, ISBN 82-91092-02-8

Skogseth, Arvid: Austrheim i fortid og notid, Bind 4 - Allmen bygdesoge 1800–2000, Austrheim 2000, ISBN 82-99-5687-0-6

Artikkel «Arbeidsliv og Industri» (Halldor Sæter og Mandor Dale) fra boken Aukra gjennom tidene, 2003

Bergen Historiske Forening Skrifter nr. 79/80, ISBN 82-7129-033-9, Bergen 1981

http://runeberg.org/merkbio/0236.htlm/ Merkantilt Biografisk Leksikon - hvem er hvem i næringslivet

Statsarkivet i Bergen

Skurtveit, Halvor: Fjell kommune, 2011

Bergsagel, Erik Rønning: «Sentralenes Tyranni». Masteroppgave i historie, Universitetet i Bergen, våren 2013

Kirchenbucheintråge aus Berlin

Riksarkivet, Oslo: Landssviksaker

Merkantilt Biografisk Leksikon, Oslo 1935

Das Staatsarchiv, Hamburg

Aarbok for Strinda Historielag, 2002

Bjelland, Ragnvald: «Den aktuelle eksportsituasjon», februar 1946, Statsarkivet i Bergen

Øvregaard, O.R.: «Utsigter og betingelser for norsk hermetikk på oversøiske marked-er», oktober 1946

Statistisk årbok, Historisk Statistikk – Fiskeriene 1910–1970

Fiskeridirektoratets småskrifter nr. 2, 1954 – Åteundersøkelser i norske fjorder på Vestlandet

Skatteetaten Vest, Stavanger

Johannessen, Arne og Misje, Magne: «Rott jer sammen» – Norges Sildesalgslag 1927–2002

Bergsagel, Erik Rønning

Berghahn, Volker: «Der erste Weltkrieg», Tyskland 2003 – ISBN 978-3-406-66365-9

Bergen Sjøfartsmuseum

Johansen, Karl Egil: «Men der leikade fisk nedi kavet», 1989

Sparebanken Vest: «Vestlandsreise», Bergen 1998

www.luftfahrtspuren.de

de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Christiansen

www.luftfartshistorie.no

http://www.goldenyears.ukf.net/reg_N-htm

Tidsskrift for hermetikkindustri nr. 5 1918

Furre, Berge: Norsk Historie 1905–1940, Oslo 1991, ISBN 82-521-2120-9

Deutsch-Nordisches Jahrbuch 1930, Lübeck, Tyskland 1930

Reed Marine Distance Tables. ISBN 978-07136-8352-3 London 2007

Borght der van Richard Das Wirtschaftsleben Südamerikas 1917, Tyskland 2013

Roesler, Jørg: Kompakte Wirtschaftgeschichte Lateinamerika vom 18 bis 21 Jahrhundert ISBN 3978-3-86583-383-9 Tyskland 2009

http://www.tacitus.nu/historisk-atlas/befolkning.htm

Hamburger Abendblatt 30/31.05 2015

Scholtyseck, Joachim: «Der Auftrag der Quandts – Eine deutsche Unternehmendynastie», ISBN 978-3-406-622519, Tyskland 2011

Bergen Hermetikkforening 50 årsjubileum 1910–1960 Bergen Off. Bibliotek

Bergen Hermetikkarbeiderforening - protokoll - Bergen Byarkiv

Adressebok, ligning årene 1917, 1933, 1940, 1942, 1944 og 1953. Statsarkivet i Bergen

www.digitalfortalt.no/show_single.aspx?art_id...

Urtegaard, Gunnar, Fylkesarkivet Sogn og Fjordane 02/2009

Gula Tidend 17.10. 1932

Bergen Byarkiv

Bohn Robert Reich-Kommisaret Norwegen München 2000 ISBN 3.486-56488-9

Regnskap/beretning - AS Norsk Blikkvalseverk

Riksarkivet, Oslo

Koehler, Leif: «Fanget av krigen», Førde 2010, ISBN 978-82-8240-007-7

Fiskeridirektoratets småskrifter nr. 5 1945, nr. 3 1947, nr. 6 1951, nr. 2 1953, nr. 2 1964, nr. 2 1967

Kartverket, Hønefoss

Bergen Offentlige Bibliotek: Bergen Adressebok 1958 og 1975

Telefonintervju m/John Sætre 1.2.2010

Pressemelding Norway Foods Ltd. AS

Bjørn Davidsen
Hemmelig krig 1939-1945

Per Helge Martinsen kommer 9. november med sin nye bok «*Hemmelig krig – Bergen og slaget om Atlanterhavet 1939–1945*».

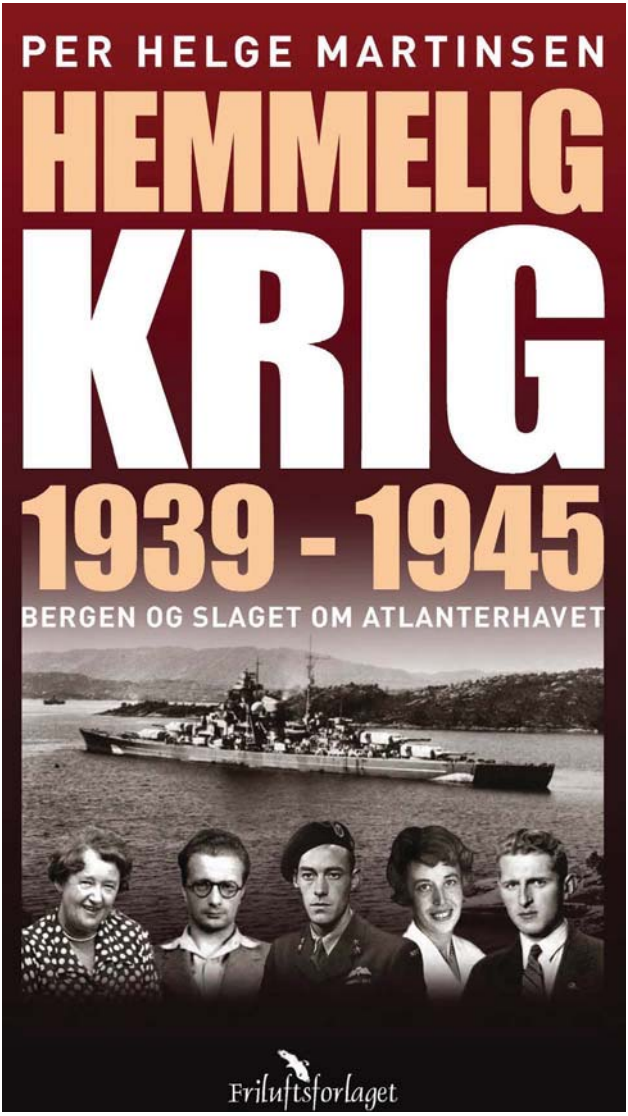

Boken kaster nytt lys over Bergens krigshistorie og hva byens uteflåte og motstandsbevegelse bidro med i *slaget om Atlanterhavet*, som var det lengste slaget under andre verdenskrig.

Allerede ved krigsutbruddet i september 1939 etablerte britene et verdensomspennende konvoisystem for å beskytte skipstransportene med forsyninger som øyriket trengte for å overleve og fortsette krigen. Hovedavsnittet for konvoifarten var Atlanterhavet, men også over Nordsjøen ble det etablert britiske konvoisystemer fram til invasjonen 9. april 1940. Hitler på sin side, satte inn krigsskip, handelskryssere, bombefly og ubåter for å ødeleg-

ge den livsviktige allierte skipstrafikken.

Bergenserne fikk derfor krigen tett innpå livet, fordi Bergen ble den viktigste konvoihavnen i Skandinavia fram til den tyske invasjonen. I denne perioden herjet tyske ubåter langs vestlandskysten, mens hemmelige britiske og tyske agenter i byen fulgte konvoitrafikken med vaktsomme blikk.

I løpet av krigen spilte et topphemmelig alliert sjømilitært etterretningssystem en hovedrolle i konvoibeskyttelsen. Ved hjelp av kildene som systemet rådde over, var det mange ganger mulig for konvoiene å seile uoppdaget gjennom farvannene hvor tyske luft- og sjøstridskrefter opererte, og nå uskadet frem til anløpshavnene.

Den norske handelsflåten hadde en avgjørende betydning i sjøtransporten av matvarer, olje og krigsmateriell over Atlanterhavet. Det hadde også offiserer og menige fra landets flyvåpen og marine, som eskorterte konvoiene.

Bergens bidrag i Atlanterhavsslaget var også viktig og omfattende. Mange av skipene i den norske handelsflåten som deltok i de farefulle konvoiseilasene, var hjemmehørende i vestlandshovedstaden, og tapene av mannskaper og fartøyer var store.

I skyggen av kampen som utspant seg til havs, deltok de sjømilitære etterretningsgruppene fra motstandsbevegelsen i Bergen. De rapporterte om ubåtbasen som tyskerne hadde anlagt i byen, og om ubåttrafikken inn og ut av støttepunktet. Tjenesten var farlig og offeret stort. Flere agenter falt under oppdrag, og mange omkom i tysk fangenskap. Andre måtte gjennom pinefulle forhør i Gestapohuset i Veiten, og ble merket for livet.

Ubåtspionasjen til motstandsbevegelsen i Bergen var av stor betydning for det allierte etterretningssystemet og beskyttelsen av konvoiene i Atlanteren. Etter krigen fikk etterretningsgruppene stor anerkjennelse for sin innsats, og flere av agentene ble høyt dekorerte.

Dette er blant bokens hovedtema. Men den tar også opp den vanskelige perioden etter freden i mai 1945, da det tyske okkupasjonsstyret skulle avvikles og samfunnslivet komme på fote igjen.

Boken er rikt illustrert med bilder som ikke tidligere er publisert, og mye av kildematerialet er nytt. Den har dessuten oppdatert liste over, og omtale av alle tapte bergensskip og deres tap av norske mannskaper – og tabeller over den bergenske handelstonnasje under krigen med lister over rederiene som tapte skip og ubåter som senket dem. I tillegg er det lister over alle sjømilitære agenter som falt, og norske sivile som omkom ved angrepene på flytedokken og ubåtbunkeren 1944/45.

Gina Dahl:
Presten og jordmødrene rundt 1800

En fødsel i gamle dager. Kilde: Wikimedia Commons.

Fødsel i gamle dager var på mange måter en risikosport. Dersom fosteret lå feil vei eller av andre årsaker ikke ville ut, avgikk både mor og barn ved døden. Hyppige infeksjoner i etterkant av fødselen var også med på å øke dødsraten blant fødende. I et samfunn hvor døden lurte på hver kant, var presten naturlig nok sjelesørger ikke bare for den dødende, men også den som instruerte jordmoren, eller hjelpekonen som hun ofte ble kalt, i hvordan hun skulle forholde seg til barselkonen og barnet. Men dette var ikke den eneste rollen han hadde. Presten var også den som utover på 1700- og 1800-tallet rapporterte inn dødfødsler til sentralmakten. Via disse rapportene får vi et innblikk i hva som ble ytt av fødselshjelp rundt omkring i Norge i en tid hvor svært lite av jordmorvesenet var profesjonalisert.

Presten som lege eller sjelesørger?

Flere av prestene i tidligere tider hadde medisinsk kunnskap. Dette var også et krav nedfelt i lovverket. Blant annet ble det formulert i Christian Vs norske lov fra 1687 at prestene skulle både

behandle og besøke de syke i sognet sitt. Flere tidligmoderne prester var da også flinke leger, som for eksempel sognepresten i Lindås Niels Schytte (1692-1739).

Hvor langt denne medisinske hjelpen egentlig strakk seg, er ikke godt å si. For mange av prestene var det nok sjelesorg-aspektet som var det viktigste, nemlig det å gi håp og fortrøstning til et dødende menneske. Det samme ambivalente forholdet preget også prestens forhold til jordmødrene. Helt tilbake til kirkeordinansen av 1539 ble det formulert at prestene skulle undervise hjelpekonene. Blant annet skulle disse læres bønner og trøstende ord som de fødende kunne nyte godt av. Prestenes rolle ble også understrekt i kirkeordinansen av 1607. Her ble det formulert at det var «Predicanterne» som skulle undervise jordmødrene. Hjelpekonene fikk dessuten nå lov til å utføre nøddåp dersom det var fare for barnets liv – og dermed også frelse. Av den grunn var det spesielt viktig å påse at de som hjalp til ved fødsler kunne sitt Fadervår og de ti bud, og at de var gudfryktige mennesker.

I Den norske lov av 1687 ble det også formulert at prestene skulle undervise jordmødrene. Dog var også denne formuleringen langt på vei myntet på det hinsidige. All den tid det å føde var en prosess med uvisst utkomme, var det viktig å forberede den fødende på døden. Jordmoren ble derfor instruert til å mane den fødende til takknemmelighet dersom fødselen var vellykket, og til fortrøstning dersom det gikk galt. Samtidig skulle visse bønner bes og ritualer følges. Blant annet ble det bedt til Jomfru Maria. En av disse 1700-tallsbønnene lød således: «Be din Moder sig innfinne/ til at løse denne kvinne/ av sine veer og barselnød». Jordmoren pliktet dessuten å redde barnets liv dersom moren døde. Den fulle formuleringen av Christian Vs Norske lov av 1687 2-8-8 formulerte klart og tydelig dette ansvaret for barselkonens, og barnets, liv og frelse:

Præsterne skulle undervise Jordemodere, hvorledes de sig skulle forholde baade med Barselqvinderne og Fosteret, og skulle samme Jordemodere være ærlige og gudfrygtige Qvinder, som sig paa deris Embede forstaa, og boe paa beqvemmelige Stæder, saa vel de Fattige som de Rige til Hielp. Samme Jordemodere, hvis de befinde Fosteret dødt i Moderens Liv, skulle de det Gud befale, og giøre deris Flid til, at Moderen, som er forrespent, maa blive reddet. Men finde de Fosteret levendis, eller noget fremkomme, dog nær dødt, da skulle de alligevel ikke døbe det, før end det aldelis er født. Er Barnet i Livs Fare, efterat det fuldkommeligen født er, da maa Jordemoderen det døbe med Vand, og ikke andet, om Præsten ikke er ved Haanden, eller nogen skikkelig Mands Person, som er kommen til Skielsalder..

Utviklingen av jordmorvesenet

Hva enn presten kunne utrette for jordmødrene, så ble det med tiden lovfestet at det var *legen* som skulle sørge for

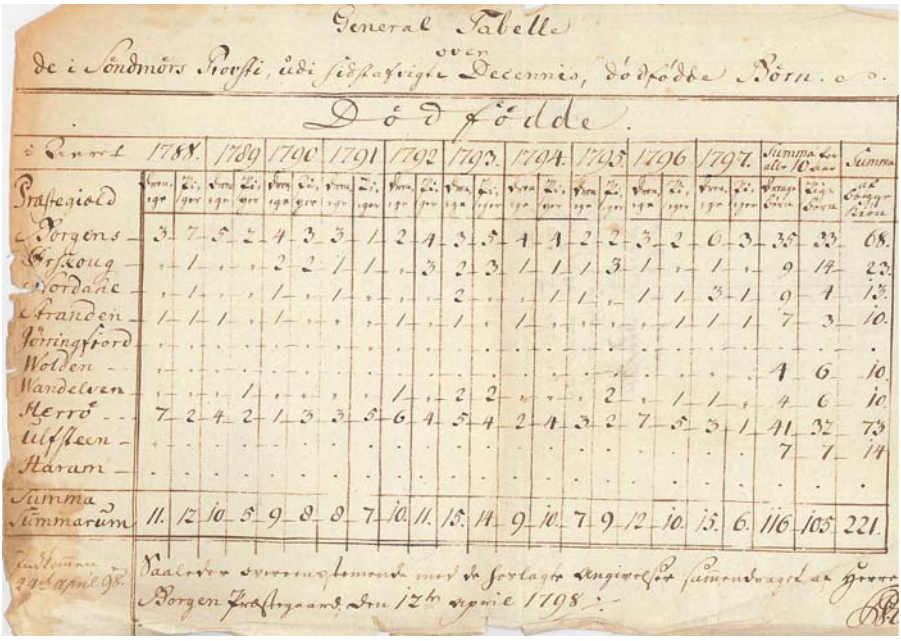

General Tabelle
over
de i Søndmørs Provsti, udi sidstafvigte Decennio, dødfødde Børn. c. o.

Dødfødde.

Præstegiæld	1788. Drenge	1788. Piger	1789 Drenge	1789 Piger	1790 Drenge	1790 Piger	1791 Drenge	1791 Piger	1792 Drenge	1792 Piger	1793 Drenge	1793 Piger	1794 Drenge	1794 Piger	1795 Drenge	1795 Piger	1796 Drenge	1796 Piger	1797 Drenge	1797 Piger	Summa alle 10 Aar Drenge	Summa alle 10 Aar Piger	Summa alle Børnene
Borgens	3	7	5	2	4	3	3	1	2	4	3	5	4	4	2	2	3	2	6	3	35	33	68.
Herøy	,	1	,	,	2	2	1	1	,	3	2	3	1	1	1	3	1	,	1	,	9	14	23.
Giordane	,	1	,	,	1	,	1	,	,	,	2	,	,	1	1	,	1	1	3	1	9	4	13.
Stranden	1	1	1	,	1	,	,	,	1	,	1	,	1	,	,	,	,	1	1	1	7	3	10.
Søringsfiord	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,
Volden	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	4	6	10.
Wandelven	,	,	,	1	,	,	,	,	1	,	2	2	,	,	,	2	,	1	1	,	4	6	10
Herrø	7	2	4	2	1	3	3	5	6	4	5	4	2	4	3	2	7	5	5	1	41	32	73
Ulsteen	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	7	7	14
Haram	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,
Summa Summarum	11.	12	10.	5	9	8	8	7	10.	11.	15.	14	9	10.	7	9	12	10.	15.	6.	116	105	221.

Vaalerder overrensstemmer med de forlagde Original-Lister, sammendragne af Herr Borgen Præstegaard den 12te April 1798.

Tiårsrapport over dødfødte på Sunnmøre. Sammenlagt over perioden var det flest dødfødte i Borgen og på Herøy. Rapporten gikk fra 1788 og ut året 1797, og var en av mange statistikker presten og prosten måtte føre. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

den formelle siden av fødselshjelpernes utdanning. Blant annet foreskrev en lov for medisinalvesenet av 1672 at en velfungerende stat burde ha gode jordmødrene, og at det var legenes oppgave å undervise og overhøre disse. Jordmødre skulle nå tas i ed før de kunne virke, og dessuten utstyres med attest på at de fikk lov til å praktisere. Dog gjaldt denne loven kun for leger i København.

Også kirkeritualet i 1680-årene understrekte at det burde ansettes jordmødre overalt. Det var dessuten magistraten i byen, tilsvarende vårt byråd, som skulle velge ut hvem som skulle få virke i yrket, mens det var bylegen eller en kirurg som skulle sjekke jordmødrenes praktiske ferdigheter. Dessuten ble jordmødrene formant om at de ikke skulle ta for mye betalt, og at de burde nøddøpe barn som var så svakelige at de trolig ville dø før de kunne bringes til dåpen. Pålitelighet og edruelighet var også viktig. Men også nå rettet kravene seg primært mot de som virket i København.

Uansett falt påbudene på flatmark, noe en eksaminering av hjelpekonene i København utført i 1713 avslørte. Som følge av dette ble det i 1714 utstedt enda en ny forordning angående

«Jordmødres examen, Antagelse og Fohold, saavel i Kjøbenhavn som overalt i Danmark». I denne ble selve jordmorstanden organisert på samme måte som håndverkeslaugene ved at de skulle ha en utdanningsprøve samt omfattes av diverse yrkesrestriksjoner. Selve kommisjonen besto av det medisinske fakultet ved Universitetet i København samt tre leger som hadde spesialisert seg på fødselshjelp. En jordmorkommisjon skulle også opprettes som kontrollinstans. I 1764 ble dessuten de konene som ville virke som jordmødre pålagt å skaffe seg attest, fortrinnsvis fra nærmeste lege eller kirurg.

Men heller ikke nå hadde regelverket særlig effekt, i alle fall ikke i Norge. Forordningen av 1714 ble i realiteten ikke gjeldende i Norge før i 1773, og da bare i Bergen by og stift. I all hovedsak var det derfor de vanlige, ufaglærte hjelpekonene som var aktive fødselshjelpere rundt om i landet. Enkelte av dem var nok dyktige og ble mye brukt, mens andre igjen var de kvinnene som den fødende hadde for hånden, alt fra naboer, slekt og venner som gjorde så godt de kunne. Dog var det forventet at hjelpekonene enten var gift eller enker, og at de også selv hadde født barn.

I det store og hele er det diskuterbart hvor mye medisinsk hjelp presten, hjelpekonen, ja selv legen, kunne gi de trengende. Før den moderne medisinens inntog, og ikke minst før antiseptikken så dagens lys, var det nok begrenset hvor mye reell hjelp de syke faktisk kunne få. Den tradisjonelle hjelpen som fødselskonene kunne tilby var antagelig en blanding av standard handlinger, samt bønner og magiske ritualer.

Intensivering

Dog økte trykket på å profesjonalisere jordmorvesenet, og da spesielt på 1700 -tallet. En av grunnene til dette var tidens politisk-økonomiske tenkning som helte i merkantilistisk retning. Denne vektla viktigheten av en stat med sunne og friske, og ikke minst mange, undersåtter som kunne arbeide for statens ve og vel. I den forbindelse var det viktig å sørge for at antallet dødfødte gikk ned; denne medisinske delen av merkantilismen gikk under navnet «Medizinische Polizey». I samme periode ble fattigforsorgen utviklet, noe som også dro i samme retning med tanke på folkeøkning. Også obstetrikken, fødselsvitenskapen, var under sterk vekst i perioden.

Gjennom hele 1700-tallet ble det arbeidet for fødselshjelpens forbedring. Blant annet ble det i 1797 sendt en forespørsel fra Det danske kanselli, det øverste regjeringsorganet i tvillingriket, om hvorvidt det var mulig å få tilsatt flere eksaminerte jordmødre ute i distriktene. Svarene var nedslående, og økonomi og topografi var utslagsgivende her. Dersom jordmødrene tjente distrikter som var store, ville få kvinner få hjelp på grunn av de lange avstandene, og hvis jordmoren virket i et lite distrikt, så ville hun bli en altfor stor økonomisk bør for lokalsamfunnet. Det viste seg dessuten umulig å rekruttere kvinner som ville la seg un-

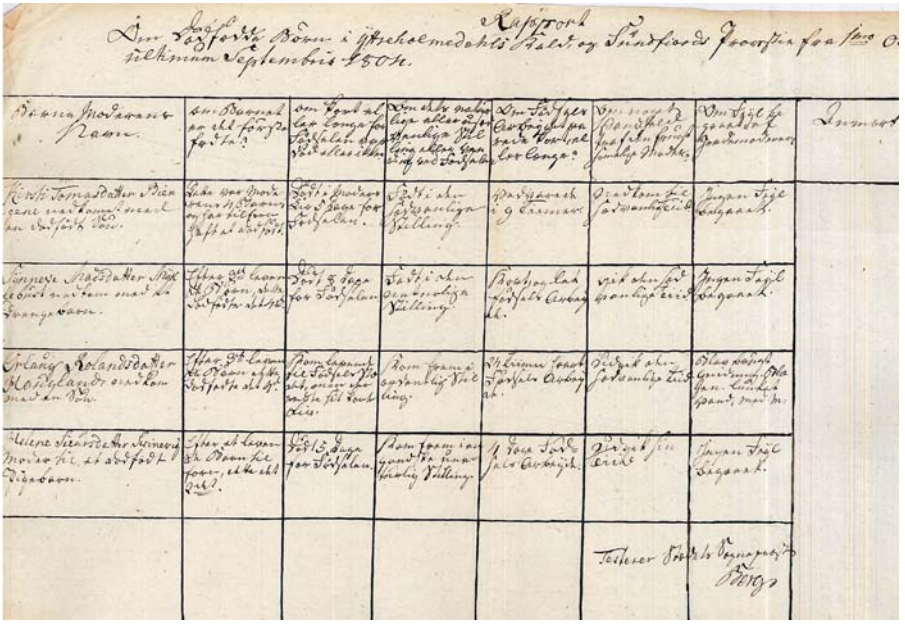

En rapport over dødfødsler i Sunnfjord i året 1804. Her føres de fødendes navn til venstre, mens en rekke opplysninger om selve fødselen er fylt inn i rubrikkene til høyre. Blant annet rapporteres det om hvorvidt barselkvinnen var førstegangsfødende og hvor lenge fødselen varte. Også om jordmoren hadde begått feil ble innført. Som vanlig var det ingen som klaget på denne. Kilde: Statsarkivet i Bergen

dervise i fødselshjelpen. Et av svarene, som ble innsendt fra Norge høsten 1791, hevdet blant annet at «Uaget de paa adskillige Steder i Norge føyende Foranstaltninger til Jordemødres oplærelse, har det hidtil været meget vanskeligt, ja nesten umueligt at faae duelige Subiecter, der vil lade sig undervise i Jordemoder Videnskaben». Heller ikke alle ønsket seg noen utdannet jordmor, verken av allmuen eller øvrigheten, da liv og død var tenkt å gå sin sedvanlige gang – styrt av Guds hånd.

Men arbeidet med å forbedre fødselshjelpen for å få ned antallet dødfødsler gikk videre, ikke minst i form av fødselshjelpkartlegging. Blant annet ble det i perioden 1789-1798 utarbeidet tiårsstatistikker over dødfødsler. Det ble også innført meldeplikt om dødfødsler. Slike ble utsendt både i 1800, 1802, 1806 og 1807. Disse rapportene skulle innbefatte hvem som var til stede ved fødselen og hvordan selve fødselen hadde foregått, inkludert jordmorens arbeid.

Forholdene i Norge

Få eksaminerte jordmødre fant veien til

Norge på 1700-tallet. Den første jordmoren uteksaminert fra Universitetet i København ankom Norge først i 1749. Det var dessuten hovedsakelig i byene at et mer profesjonalisert jordmorvesen vokste frem. I Trondheim, for eksempel, fikk jordmor-aspiranten opplæring i et spesielt lærlingesystem hvor yngre jordmødre lærte av de eldre og mer erfarne. Byene var også først ute med å ansette faste jordmødre, og på slutten av 1700-tallet ble det ansatt offentlig understøttede jordmødre i flere norske byer. Mellom 1773 og 1790 ble for eksempel uteksaminerte jordmødre ansatt i Bergen, Kristiania, Skien, Stavanger og Romsdalen amt. Mange distriktsleger lærte også opp kvinner i fødselshjelp i egen regi.

Jordmorvesenet i Norge ble imidlertid først formelt opprettet ved jordmorreglementet av 21. november 1810, kalt «Gjordemodervæsenets Indførelse og Bestyrelse for begge Riger, Kjøbenhavn undtagen». Denne la føringer på jordmødrenes utdannelse, autorisasjon og ansettelse. Da reglementet kom, fantes det bare rundt femti profesjonelle jordmødre i hele Norge. Selv om det hadde blitt etablert fem nye sykehus i Norge på 1760- og 1770-tallet, var ikke dette fødselsinstitusjoner, men derimot institusjoner for å ta seg av radesyke. De profesjonelle jordmødrene kom derfor fra Fødselsstiftelsen i København. Ikke før i 1818 ble en tilsvarende fødselsstiftelse opprettet i Christiania. Dog sto fortsatt det meste av landet uten utdannede jordmødre, og klausulen i 1810-reglementet om at bare utdannede jordmødre fikk drive fødselshjelp, måtte derfor fjernes. Dette skjedde i 1839.

På tross av statens fokus på jordmorvesenet og viktigheten av dette, så var det fortsatt en god del motstand mot jordmorvesenet blant folk flest. Da landphyusikus og de utdannende jordmødrene i Stavanger tilbød seg å gi undervisning til kvinner som ville bli jordmødre, meldte ingen seg. Først i 1860 ble Norge delt inn i konkrete jordmordistikt.

Presten som administrator i helsevesenets tjeneste

Det er et godt spørsmål hvordan jordmorgjerningen egentlig ble praktisert i Norge rundt 1800 i en tid hvor de aller fleste som virket var ufaglærte. Det er også interessant å se hvorvidt de ufaglærtes praksis skilte seg fra den til de faglærte.

Hva enn prestens rolle var ovenfor jordmoren, om den nå var medisinsk eller av mer åndelig eller sjelelig art, så hadde presten i det minste en administrativ rolle ovenfor fødselshjelperne, blant annet i form av manntallslistene sine. Prestene hadde ansvaret for å føre lister over hvem som ble født, hvem som døde og hvem som giftet seg. Alle fødsler, også dødfødsler, holdt presten overoppsikt med. Disse tallene var grunnlag for flere ting, deriblant befolkningsstatistikker og som underlagsgrunnlag til skattelister og den militære innrulleringen; blant annet ble antallet personer født innenfor hvert militærlegd anført av presten. Alle disse opp-

tegnelsene skulle i prinsippet videresendes via diverse geistlige mellomledd til sentralmakten.

Da fokuset på dødfødsler økte, fikk også prestene mer konkrete oppgaver i forhold til disse. Det var prestene som blant annet førte de tiårsstatistikkene som sentralmakten krevde. Prestene fikk også enda mer konkrete oppgaver i forhold til meldeplikten om dødfødsler som kom både i 1800, 1802, 1806 og 1807.

Meldingene som skulle innrapporteres var ganske så spesifikke. Påbudet av 14. desember 1802, for eksempel, gir svært nøyaktig informasjon om hvordan presten skulle forhøre seg om de dødfødte barna. Målet med påbudet er også uttalt, nemlig å «formindske de dødfødte Børns Antall». Det blir også spesifisert at det med dødfødt menes fostre på mer enn syv måneder. Et barn ble også regnet som dødfødt dersom det døde innen 24 timer etter fødselen.

I reskriptet gis det nøye instruks om at alle jordmødreme skal anmelde for presten hver eneste fødsel de har vært fødselshjelper på. Mulkten for å sluntre unna er på hele fem Riksdaler. Fristen for innmelding, all den tid det kunne være langt mellom jordmor og prest, var dog relativt rommelig: I Byene ble fristen satt til åtte dager, eventuelt andre søndag etter nedkomsten, mens fristen på landet skulle avtales nærmere mellom prest og jordmor.

Ifølge reskriptet skulle også fars og mors navn noteres, samt i hvilken måned av svangerskapet konen fødte. Deretter skulle årsaken til morens for tidlige fødsel gjøres rede for. Dessuten skulle det forklares om fosteret kom lett eller vanskelig «til verden», og hvilke mider som ble brukt for å gjenopplive barnet. Dette ble formulert slik:

> *om Fosteret kom læt, naturlig, besværlig, ved Vending eller Instrumenter til Verden, Om der var Liv tilsyne, da det fødtes, eller ikke; I første Tilfælde, hvor længe Livet varte. Om Gjordemoderen brugte nogle Haandgreb eller Midler til at faae det i Live eller holde Livet i det og hvilke, eller ikke, og hvorfor ikke; og om Moderen tilforn havde født noget dødfødt Barn.*

Dersom jordmoren ikke selv kunne skrive, skulle hun gi presentasjonen muntlig til presten, som så skulle skrive denne ned for henne. Jordmorens uttalelse skulle så bevitnes enten av barnets mor, dersom hun fortsatt var i live, eventuelt av faren eller to av «de fornuftige Koner» som hadde vært til stede ved forløsningen. Disse var som oftest naboer, venner eller slektninger av den fødende. Disse vitnene kunne også rette sak mot jordmoren dersom de mente at arbeidet hennes ikke hadde blitt utført som det skulle, noe som kun skjedde veldig sjelden. Dog var selve denne rapporteringspraksisen med på å ansvarliggjøre jordmoren.

Rapportene var ikke bare fyll for skuffen. Ved slutten av året skulle alle listene over dødfødte sendes til stiftsphysikusen, det vil si den nærmes-

te bylegen, som innen åtte dager måtte sende disse videre til biskopen med betraktninger over hvorvidt han fant noe å anmerke. Til slutt ble listene med eventuelle uttalelser sendt videre til Det danske kanselli. På grasrotplan var denne rapporteringsordningen imidlertid ganske så upopulær. De fleste som tok seg av fødslene var u-eksaminerte, og hadde liten lyst til å stille hos presten, hvis kontor gjerne lå langt fra der hjelpekonen bodde. Heller ikke ønsket de å utsette seg for mulig straff dersom det viste seg at de hadde gjort noe galt. Flere hjelpekoner mente derfor at det var bedre å ikke hjelpe til ved fødsler enn å utsette seg for det utmeislende rapporteringssystemet.

Jordmorvirksomheten i prestens penn – forholdene i nord

Men opptegnelsene ble ført, og over det ganske norske land dersom vi titter i kirkebøkene for perioden. Via prestens rapporter får vi dessuten et innblikk i hva som faktisk foregikk i fødestuen i en periode hvor mange ufaglærte fødselshjelpere praktiserte side om side med et par få utdannede. Presten var da også nøye med å anføre om jordmoren kunne anses som profesjonell eller ikke.

En av de som førte lister over dødfødsler var sognepresten i Skjervøy, Troms, Ole Meldahl Angell. Disse ser imidlertid ut til først å ha kommet i gang i 1804. Det er i alle fall da at fullstendige lister over slike føres inn i ministerialboka. Ifølge opptegnelsene er det tydeligvis ingen eksaminert jordmor i Skjervøy. Langt de fleste som brukes ser ut til å være kvinner som den fødende hadde for hånden, gjerne en nabokone eller en slektning. Ikke alle er heller av de mest «oppegående» i ordets rette forstand; i et av tilfellene noteres det at jordmoren var en gammel og sykelig kone, som «Døde inden hun kunde møde for Sogne Præsten» for å berette om nedkomsten. Kun en person brukes litt oftere enn andre, nemlig Magrete Larsdatter Mejland.

Som vanlig under dødfødsler, i alle fall dersom vi går til kirkebøkene, rapporteres det ganske ofte at fosteret synes å ha dødd en god stund før fødselen. Dette er for eksempel tilfelle med konen Ane Maria Larsdatter på Uleboten. Etter å ha ligget i barsel i 12 timer, fødte hun den 17. juli et pikebarn som allerede hadde «gaaet over til Forraadnelse». Tydeligvis hadde moren ikke følt liv i det på hele åtte tider. Også flere andre barn hadde vært døde en god stund i mors liv før det kom til verden. I et tilfelle står det beskrevet at barnet hadde vært dødt så lenge at «Huden paa Barnet var gandske Løst fra Kiødet saasnart Barnet var født».

Andre barn ble født for tidlig, så som Magrete Larsdatter Mejland, som fødte et uekte barn i januar 1805. Dette barnet «fattedes omtrent en 6 Uger paa den naturlige Fodsels Tid, det havde ingen Negler og i øvrigt skrøbeligt at see til». Andre fostre kunne være skadde da de endelig ble født. Blant annet rapporteres det den 14. april 1806 at Marit Nilsdatter Klauvnes fødte en død gutt til verden, og at denne hadde «et Stort Saar Paa Siden, og nogen Skade

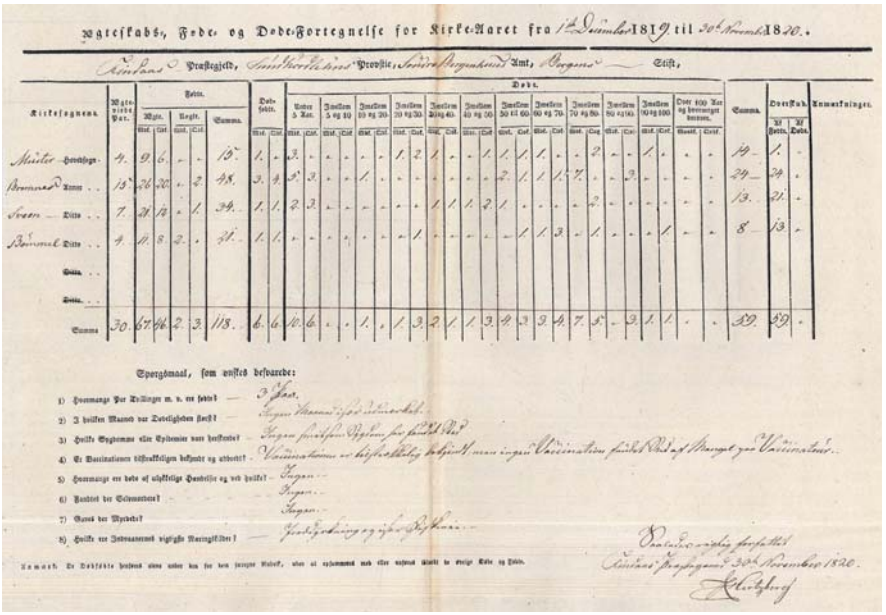

Fortegnelse over alle fødte, døde og viede i Finnås i Sunnhordland året 1820. Her får vi også vite antallet dødfødte, om eventuelle epidemier og hva befolkningen levde av

Kunde og mærkes ved den Venstre arm». Forklaringen her ble gitt med at konen hadde vært meget syk rundt åtte dager før barnet ble født. Andre årsaker til dødfødsel var at barnet hadde navlestrengen – gjerne kalt «Naglebastet» - om halsen.

Andre dødfødsler ble forklart med sykdommer som for eksempel gallefeber, og andre igjen med sorg; dette ble for eksempel nevnt som årsak til at Marit Siursdatter Roværnæs fødte en død, men fullgått gutt, i september 1807. Her oppgis årsaken til dødfødselen som «Sorg over Mandens pludselige Død». Også skrekk ble nevnt som årsak til dødfødsler. I ett tilfelle fødte moren et dødfødt barn på grunn av «Skræk i Anledn: af et Fald paa Isen». Andre ganger får vi vite at moren har forløftet seg i sånn en grad at barnet døde, og noen ganger nevnes det at hardt arbeid nok er årsaken til dødfødselen. Dette er for eksempel tilfelle med Ane Andersdatter Strømfiord, som utånder i samme øyeblikk som hun føder en gutt i syvende måned. Her blir det alt for harde arbeidet hun har måttet stå ut med, gitt som årsak til tragedien:

Anno 1812 d. 9de Novemb: fødte Isak Johanneses Hustru: Ane Anderdatter Strømfiord, i samme Øieblik som hun døde, et Drengebarn, i det 7de Maaned af svangerskabet. For meget Arbeide over hendes Kræfter,

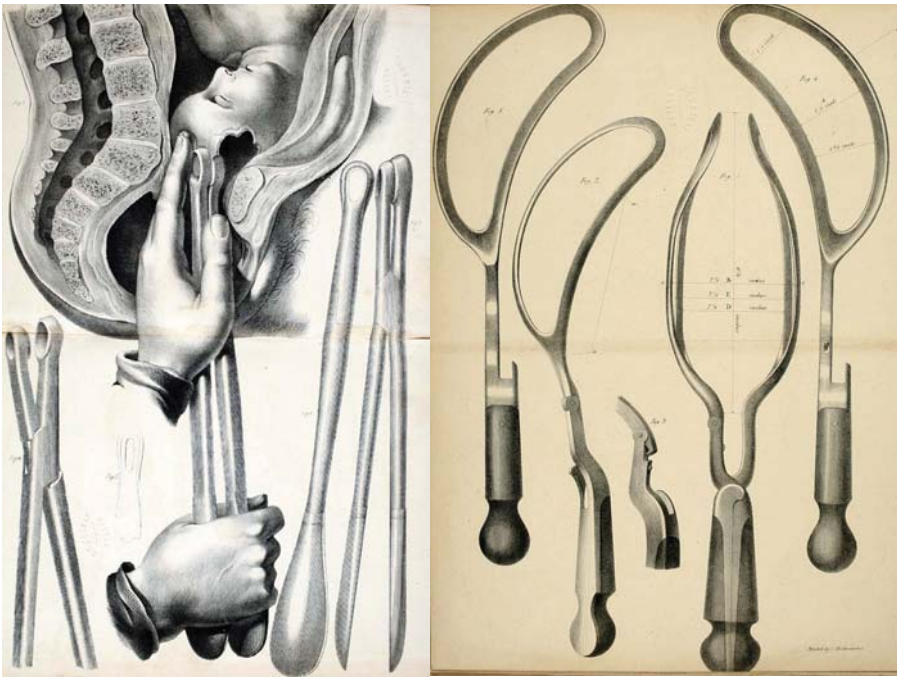

Hjelpemidler under fødselen. Slike var nok ikke særlig utbredte i Norge før langt ned på 1800-tallet. Selve fødselstangen ble oppfunnet av Peter Chamberlain (1560-1631), og familien hans holdt den hemmelig i flere slektsledd. Via et kort opphold i Paris ble patentet til slutt solgt til en fødselshjelper i Amsterdam (1688). Her ble et selskap som holdt tangen hemmelig opprettet, og det ga kun fra seg opplysninger om instrumentet mot klekkelig betaling. Kun langt senere ble fødselstangen offentlig kjent. Den første til å ta tangen i bruk i Norge, var bergenslegen Johan Gottfried Erichsen (1713-1768). Kilde: Wikimedia Commons.

formodes med grund at have været Aarsag, til Konens fortidlige Nedkomst, saavel som til hendes Død.

Andre ganger er moren ikke i stand til å føde levende barn til verden. Noen ganger nevnes kun svak helbred som årsak til dette. En av konene som tydeligvis føder et dødt barn for fjerde gang, har «3de Gange tilforn født i Utide under tiden i det 2det Maaned, undertiden i det 3den Maaned». Noen av tilfellene som blir beskrevet er ytterst tragiske. Konen til Tomas Lynæss fødte for eksempel høsten 1807 et dødfødt, fullbårent pikebarn. Dette døde imidlertid 10 timer etter fødselen, og blir av den grunn listet som dødfødt. Det noteres også dette er «Moderens 10de dødfodte Barn».

Ut fra kirkebøkene i Skjervøy ser vi at

forskjellige metoder ble brukt for å redde barnet, dersom det da så ut til å kunne la seg redde. At barnet bades i lunkent vann, er typisk, dessuten blir det tidvis «bevæget». Hva bevegelsen består i, varierer. Noen av konene ristet det mellom sine «Hænder», andre igjen rullet barnet. En av jordmødrene rullet tydeligvis «Fosteret paa Fanget». Andre igjen, la fosteret på magen. Noen renset også barnets munn, mens andre blåste det i nesen. Svært mange rapporterer å ha blåst barnet på issen, kommentert som «Blæsning paa hovedissen» eller, for eksempel, «Blæste over 2 Timer paa hovedissen».

Dessverre så refereres det som oftest til at instrumenter «ikke var nødvendige å bruke», uten at vi får vite hvilke instrumenter dette egentlig dreide seg om. Kanskje var dette også bare en standard frase i en tid hvor de fleste neppe hadde noen instrumenter tilgjengelige. I et tilfelle sies dette også rett ut. For eksempel hevdet jordmoren Magrete Larsdatter Mejland, som bisto ved en dødfødsel i 1805, at hun ikke verken hadde instrumenter eller «forstod at anvende dem» hadde hun hatt noen. De fleste fødselshjelperne beklaget seg også over at distriktslegen ikke kunne hentes på grunn av altfor lang vei; «til den beskikkede Landlæge vare lang Afstand og besværlig Vej saa han ej kunde hæntes». Også dårlig vær kunne hindre hentingen av lege.

Den faglærte jordmoren

Noen av innrapporteringene ble gjort av faglærte jordmødre. Blant annet var dette tilfelle i Skien, hvor Maria Striboldt var jordmor ved så å si alle fødslene. Av det som kan leses ut av rapportene hennes, er langt de fleste av de prosedyrene hun brukte de samme som de som ble brukt blant de ufaglærte i Skjervøy, som for eksempel å dyppe barnet i lunket vann, samt gniding og børsting – ofte under føttene. Blant annet rapporterte Maria Striboldt den 6. februar 1804 dette om sin forløsning av Ingeborg, konen til Aslach Mortensen:

Den 6te February 1804 blev jeg kaldet til Aslach Mortensens Hustrue Ingeborg, som sidst i 9de Maaned blev forløst med en dødfødt Dræng, men formedelst Barnets meget urigitige Leje maate jeg vende det. Aarsagen til Barnets Død vides ej, uagtet der ej var Livstegn tilkjende, anvendte jeg dog følgende Milder for at faae det til Live, saasom varmt Bad, blæse det i Munden, langsomt at opskyde Ribbeenene, give det et Par Klap for Rumpen, men alt var forgjøves. Dødfødte Børn har Moderen ej før født.

Varmt bad og klapp på rumpen var tydeligvis viktige remedier. Seks år senere, i 1810, ble Maria Striboldt innkalt til konen til tobakkspinner Halvor Rasmussen, Maren Gjestsdatter, og også her rapporteres det om bruken av varmt vann. Dessuten ble barnet renset for slim i munnen og blåst i munnen. Også nå ble klaps på rumpen brukt, men uten resultat:

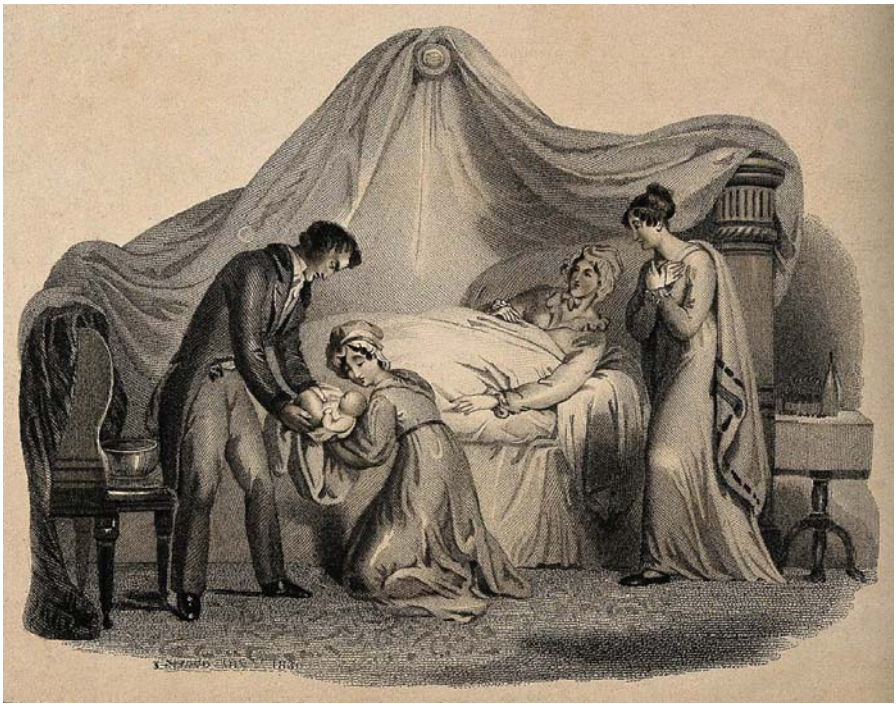

Etter fødselen. Kilde: Wikimedia Commons.

Blev jeg kaldet til Halvor Rasmussen Tobaksspinders Kone Maren Gjestsdatter i Scheen, som i 9de Maaned blev forløst med et dodfødt Drengebarn, der kom meget langsomt til Verden. Det blev ført i varmt Bad, jeg tog Slimet af Munden, blæste det i Munden opskjød Ribbeenene, gav det nogle Klap for Rumpen og børstede det under Fødderne, men alt forgjeves. Moderen ... har forhen ingen dødfødte Børn havt.

Noen ganger var fødslene langt mer dramatiske. Et slikt tilfelle ble innrapportert i Røros den 5. august 1804 til sogneprest Peter Schnitler Kragh (1759 -1818). I dette tilfellet var det gruvearbeider Peder O: Graadals Hustru Gunild Ingbritsdatter som dessverre fikk en grusom fødsel. Tre dager lå barselkonen i smerter før noe skjedde, og dessverre var det fosterets arm, og ikke hode, som kom ut først. I håp om å redde morens liv skar fødselshjelperne Abel Torgersdatter og Sophia Jonsdatter fosterets arm av, men til ingen nytte. Barnet kom ut, men moren døde dagen etter:

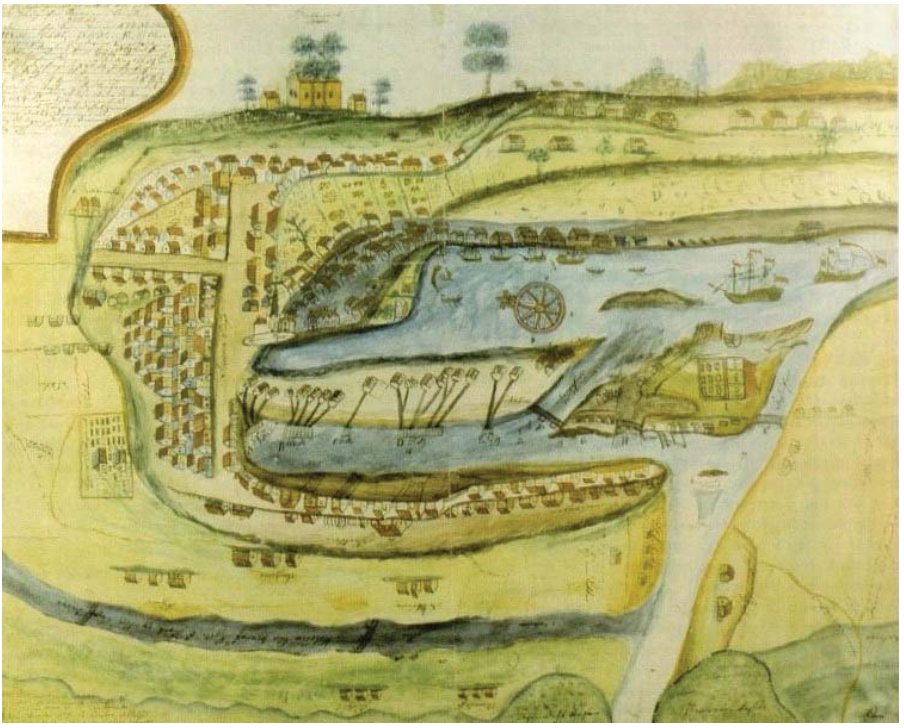

Kart over Skien, antagelig fra 1700-tallet. Her virket Maria Striboldt som jordmor. Kilde: Selskapet for Skien bys vel, Skien, Wikimedia Commons.

Grubearbeider Peder O: Graadals Hustru Gunild Ingbritsdatter kom i første Barsel-Seng 23 Julii d. Aar. Eftter 3 Dagers Smerter lod Drengebarnets Arm sig tilsyne, da Fosteret alerede var døde, besluttede de 2 nærværende Fødselshjelpersker Lars Orsands Kone Abel Torgersdatter, og Jon Snekkers Enke Sophia Jonsdatter at afskiære bemelte Arm for at redde Moderens Liv, men Redning var ikke muelig. Fødselen gik derpaa let, men Moderen døde dagen eftter. 2 Qvinder: Ole Volds Hustru Lisbet Olsdatter og Christen Haugens Hustru Ingbor Ingbrigtsdatter have i Enkemandens Nærværelse bevidnet, at de ovenmeldte Hielpersker viiste all omhyggelighed for at opfylde sine Pligter.

Ifølge egne opptegnelser sendte sogneprest Krag alle fødselsrapportene videre til prosten Parelius, og deretter gikk innberetningene om dødfødslene til stadsphysicusen i Trondheim, Johan Cold Frimann. Krag ba dessuten om at det måtte komme en eksaminert jordmor til bergstaden: «ved at sende for-

anstaaende Anmeldelser [i.e. rapportene om dødfødsler] igientages det Ønske, som yttredes forige Aar, at Røraas-Bergplads og -Sogn høyligen behøver en examineret Giordemoder ..». At noen av prestene var mye mer interesserte enn andre i å fremme jordmorvesenet så vel som legevitenskapen ser vi at selve nedtegnelsene; de dyktigste prestene brukte gjerne latinske termer på sykdomsbetegnelser, og er de som kjempet for å få på plass nye innretninger om det så var innenfor skolevesenet eller helse- og medisinalvesenet.

Avslutning

Prestene i tidligmoderne tid hadde en finger med i styre og stell på mange fronter. Uansett hvilken rolle han hadde ovenfor jordmoren i perioden, om den så var av medisinsk eller åndelig karakter, så var han den som etter hvert administrerte innrapporteringen av mye av det som skjedde i fødestuen. Spesielt gjaldt dette innrapporteringen av dødfødsler. Gjennom prestens penn får vi se hva som ble av fødselshjelp ute i distriktene i en tid da profesjonaliseringen av jordmorvesenet var det vi kan kalle «halvsovende». Både blant faglærte og ufaglærte gikk flere av de samme praksisene igjen, om det så var rulling, blåsing eller varmt bad. Konkrete instrumenter ser kun i liten grad ut til å ha blitt brukt.

Litteratur:

De mer generelle betraktningene over jormorvesenet er basert bøkene; Holck, Per (1996): *Norsk folkemedisin. Kloke koner, urtekurer og magi*. Oslo: Cappelen. Kjærheim, Kristina (1987): *Mellom kloke koner og kvitkledde menn. Jordmorvesenet på 1800-talet*. Oslo: Samlaget. Moseng, Ole Georg (2003): *Ansvaret for undersåttenes helse 1603-1850*. Bind 1 av Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003. Oslo: Universitetsforlaget.

Kilder:

Kirkebok for Skien, ministerialbok nr. 4, 1792-1814. Her finnes innført opptegnelsene fra Maria Striboldt, samt Rescript af 14de December 1802 til Hr Biskop Schmidt, som ankom her den 10de Januarj 1803.

For uttalelsen om vanskeligheten med å få kvinner til å utdanne seg til jordmødre, se: Statsarkivet i Bergen, Stiftamtmannen i Bergen, Pakkesaker, Om opplæring av jordmødre 1791-1792, 2109 (3).

Kirkebok for Skjervøy, ministerialbok nr. 2, 1781-1817.

Kirkebok for Røros, ministerialbok nr. 681A05, 1798-1808.

Gina Dahl:
Da klokka klang – eller ikke

Skolen i Norge har lange aner. Den første loven om allmenn skolegang kom i 1739. Her ble det krevd at alle barn på landet skulle gå på skolen, og fagene det skulle undervises i var kristendom og lesning. Helst burde barna få minimum tre måneder skolegang over tre år, og formen var stort sett omgangsskolens. Så veldig store var kravene altså ikke.

Ønsket om mer «dannelse» førte utover på 1800-tallet til at det skjedde en rivende utvikling innenfor skolevesenet. Men hvor mye folket egentlig gikk på skole selv på slutten av 1800-tallet, er diskuterbart. Klokka klang nemlig ikke så alt for hyppig rundt om i det ganske land.

Det lange 1800-tallet

Den første av mange større allmueskolelover på 1800-tallet kom i 1827. I denne ble kravene til skolegang skjerpet. Nå skulle skoleåret inkludere 47 ½ skoledag i året, og helst skulle det også bygges flere regulære skolebygg. Først rundt tyve år senere kom en tilsvarende lov i byen, nemlig loven om Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne (1848).

I 1860 kom enda en ny allmueskolelov. Nå ble det lovfestet at skolen skulle holdes i et eget bygg, eid eller leid, og frem mot 1900 ble det reist over 5000 skolebygg i Norge. Barna skulle dessuten få skolegang fra fylte åtte år og frem til konfirmasjonen, og skolegangen skulle gå over minst tolv uker hvert år, unntaksvis i kun ni. Selv om formålsparagrafen var å «understøtte den huuslige Opdragelse i at bibringe Ungdommen en sand christelig Oplysning

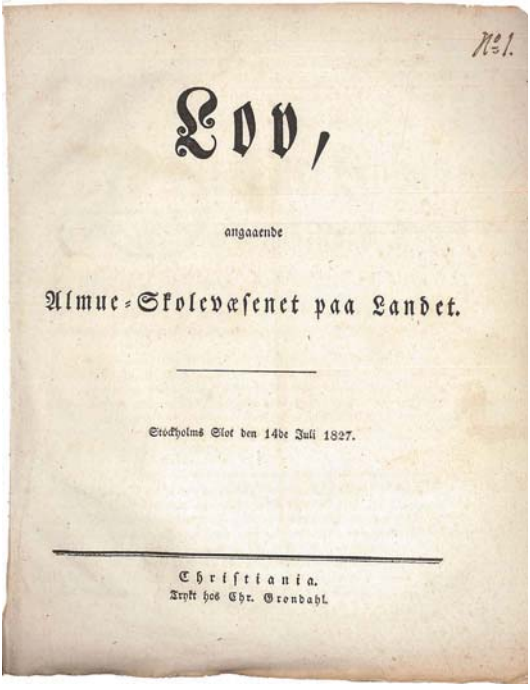
No 1.

Lov,

angaaende

Almue-Skolevæsenet paa Landet.

Stockholms Slot den 14de Juli 1827.

Christiania.
Trykt hos Chr. Grøndahl.

Loven om allmueskoler på landet, fra 1827. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

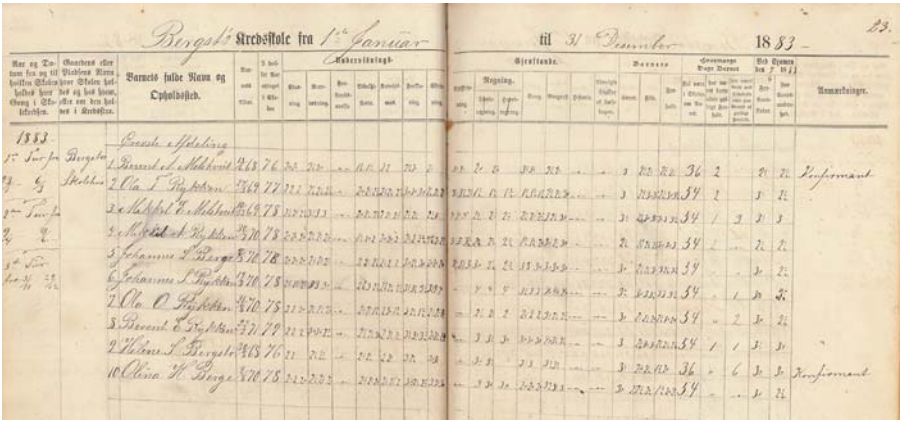

Skoleprotokollen for Bergstø skolekrets i Øystese året 1883. Gjennom protokollen får vi et innblikk i de fagene det ble undervist i, og det ser ut til at lovverket fra 1860 ble overholdt. Fagene som det ble gitt karakter i var Stavning, Reenlæsning, Forstandsøvelse, Bibelhistorie, Katechismus, Forklaring, Skriving, Retskriving, Regning (oppdelt i Tavleregning og Hovedregning), Sang, Geografi og Historie.

og derhos at forskaffe dem de Kunskaber og Færdigheder, som ethvert Medlem af Statssamundet bør besidde», ble fagkretsen utvidet til lesning, kristendomskunnskap, utvalgte stykker av leseboken (særlig gjeldende geografi, naturkunnskap og historie), sang, skriving og regning.

Deretter skjedde mye. I 1869 ble middelskolen og gymnaset lovfestet, og i 1889 kom en påfølgende Lov om Folkeskolen i Kjøbstæderne og Lov om Folkeskolen paa Landet. Denne åpnet opp for at alle skulle få tilgang til høyere utdannelse. I 1890 kom så den første normalplanen for folkeskolen, og en lov om høyere allmennskole kom i 1896. På 1900-tallet ble skolevesenet ytterligere profesjonalisert. Det var lang vei tilbake til allmueskoleloven av 1739.

Hvor ofte kimte egentlig klokka?

Ved Statsarkivet i Bergen finnes det flere kilder som belyser skolevesenet på Vestlandet på 1800-tallet. I skoleprotokollene som ble ført utover på 1800-tallet får vi blant annet vite hvem som gikk på skole, hvilke fag de fikk undervisning i, og hvor mange dager hver og en av elevene skulle være på skolen hvert år.

Et dypdykk i skoleprotokollen for Øystese skolekommisjon 1865-1892 viser at antallet reelle dager hver elev skulle være på skolen i løpet av skoleåret varierte etter alder og nivå. I snitt varierte antallet obligatoriske fremmøtedager fra 18 til 72 dager i året. Snittet lå på rundt 50 dager i året, det vil si rundt 10 uker per år dersom man regner fem skoledager i uka. Færrest timer hadde de elevene som gikk til konfirmasjon.

Store innhugg gjorde derfor skolen ikke i det vanlige livet – om enn de sikkert føltes store nok.

Heller ikke ble det umiddelbart opprettet fastskoler. Blant annet nevnes det i samme protokoll i året 1865 at Rykkens krets fortsatt var inndelt i omgangsskole. Denne ble holdt hos hver oppsitter i kretsen, og undervisningen var delt i forskjellige perioder; fra 30. mars til 27. april, fra 13. juni til 21. juni, fra 16. oktober til 26. oktober, og fra 20. november til 9. desember.

Heller ikke alle andre fikk faste skolebygg med en gang. En annen kilde til skolevesenet, nemlig de pålagte årlige skoleinnberetningene som også finnes ved Statsarkivet i Bergen, viser at det å avvikle omgangsskolen tok tid. Årsinnberetningen for Ullensvang i 1874, for eksempel, forteller at av de 37 skolekretsene som Ullensvang var delt inn i, holdt 19 til i et lokale som skolen eide, mens én av kretsene holdt til i et leid lokale. Hele 17 kretser brukte fortsatt omgangsskole. To bosteder ble dessuten rapportert som såpass enslig beliggende at et særskilt skolehold måtte innføres her. Totalt sett ble 462 barn undervist i faste skoler og 248 elever i omgangsskoler. Hele 103 barn hadde dessuten fått innvilget en kortere skoletid en de lovberammede ni eller tolv ukene på «særskilt grunnlag».

En av grunnene til at det gikk såpass sakte å innføre faste skoler i Ullensvang var distriktets ugunstige, geografiske forhold. Dette kommer frem av femårsrapporten for skolevesenet i Ullensvang 1896-1900 som også finnes ved Statsarkivet i Bergen. Her noters det at det er vanskelig å holde skolen delt i kretser med faste bygg nettopp på grunn av topografien: «Gaardene ligger spredt og adskilte af Fjorde og uveisomme Strande. Veier har der til den senere Tid saagodtsom ikke været tale om, kun tarvelige stier mellom Gaardene og ofte ikke engang dette».

Fravær

Staten ville uansett ha fraværet ned. Spesielt ville man til livs alle de som ikke møtte opp i det hele tatt. I 1827 ble det rapportert at så mange som 5% av alle barn ikke gikk på skolen, og mange hadde dessuten mye av det som gikk under navnet «ugyldig fravær». Hva dette egentlig var, varierte, men visse regler utmeislet seg etter hvert. Blant annet listet Kirkedepartementet i 1880 gyldig fravær som sykdom og spesifikt fravær innvilget av skolen, samt at elver kunne forbys å møte på skolen dersom det herjet smittsomme sykdommer i elevens hjem. Også uvær samt mangel på sko eller klær ble listet som gyldig fravær. Utdeling av klær og sko til fattige var med på å få ned denne siste delen av fraværet.

Elevfraværet minket i alle fall utover på 1800-tallet, selv i det uveisomme Ullensvang. Årsberetningen for skolene i Ullensvang året 1874 viser at fraværet lå på hele 10%: Ifølge rapporten lå det samlede antallet skoledager for alle barna på 40 836 dager, og av dette utgjorde fraværet 4192 ½ dag. Av dette igjen, utgjorde 1775 ½ dag et såkalt lovlig fravær, mens 2417 dager var

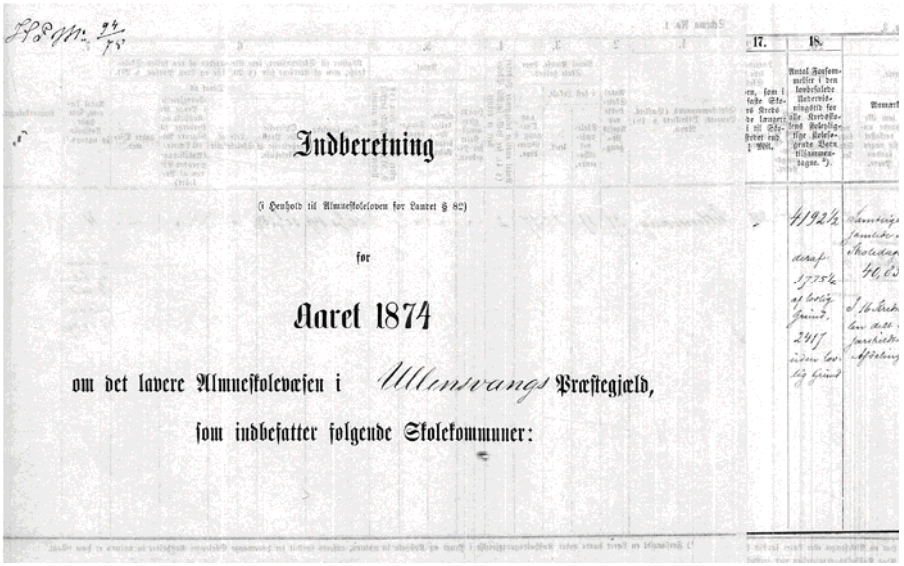

Indberetning

(I Henhold til Almueskolelovens for Landet § 82)

for

Aaret 1874

om det lavere Almueskolevæsen i Ullensvangs Præstegjæld,

som indbefatter følgende Skolekommuner:

Årsrapporten fra Ullensvang i 1874. Her får vi vite at fraværet lå på hele 10%. Kilde: Statsarkivet i Bergen.

ulovlig. Det ulovlige fraværet var altså høyere enn det lovlige. Helt på slutten av 1800-tallet gikk fraværet ytterligere ned: I femårsberetningen fra Ullensvang for perioden 1891-1895, lå det totale fraværet hvert år på mellom 3,46% og 5,34%, og vel to tredjedeler av dette fraværet var nå notert som «gyldig». «Unnasluntringen» var altså på vei ned.

Vilje til skole?

De fleste femårsrapportene på slutten av 1800-tallet vitner om et minkende antall fravær og en økende vilje til skole. Mange av rapportene, så som innberetningen fra Jondal i årene 1896-1900, nevner helt eksplisitt at interessen for å gå på skolen øker: «Interessen for skolen maa siges at have været jævnt stigende i femaaret».

Tilstandene er likevel ikke like positive alle steder. I Kinn, for eksempel, nevnes det i rapporten for årene 1891-1895 at det er vanskelig å få utstyrt barna med de nødvendige bøker, da hjemmet «manglede Erkjendelse af Nytten og Gavnet af en større verdslig Oplysning». Dette beskrives også i rapporten fra Florø 1891-1885, nemlig at «nogle interesserer sig meget for Børnenes Undervisning, andre er ganske ligegyldige».

Andre steder traff skolevesenet på andre utfordringer, som notert i rapporten fra Jølster 1891-1895. Her gis det uttrykk for at alle, både barn og voks-

Rapport om skolevesenet i Røldal i perioden 1896-1900. Her nevnes det at disiplinen er i tilbakegang, og at mange mener at dette er på grunn av «pryglestraffens afskaffelse, der fandt sted i 1892». Blant annet ble en gutt utvist fra skolen i 1900 og satt til privat undervisning hos en eldre, pensjonert lærer.

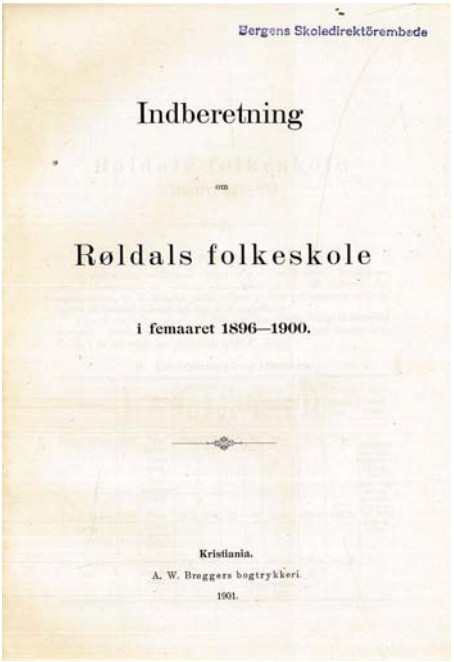
Bergens Skoledirektörembede

Indberetning

om

Røldals folkeskole

i femaaret 1896—1900.

Kristiania.
A. W. Broggers bogtrykkeri.
1901.

ne, forventer at skolegangen er over ved konfirmasjonen, uansett hva eleven har klart å tillære seg: «En anden ulempe, skolestyret har havt at kjæmpe med, er den feilagtige opfatning, som har gjort sig gjældende, at undervisningspligten skal være slut med konfirmationen. At gjøre forestillinger i den anledning synes lidet at frugte for manges vedkommende. Naar børnene er konfirmeret, anser man dem fri, uanseet enten de har naaet skolens maal eller ikke».

Andre steder er det disiplinen som gjør at undervisningen ikke går for seg som den skal. Og uroen kan komme fra uventet hold. I rapporten fra Årstad 1896-1900 noteres det blant annet at en far har blitt ilagt bot for å ha forstyrret skolefreden. Fra Manger i perioden 1891-1895 rapporteres det dessuten at det er pleiebarna fra Bergen som ikke oppfører seg bra. Noen steder nevnes det også eksplisitt at fysisk avstraffelse ikke lenger blir brukt, og at dette har gått ut over disiplinen. Helt andre årsaker nevnes også som årsak til at undervisningen forringes, som for eksempel «Hyppigt Lærerskifte». Dette blir blant annet notert i femårsrapporten fra Fusa 1891-1896. Mange av utfordringene var tydeligvis de samme før som nå.

Avslutning

Ved Statsarkivet i Bergen kan en interessert leser fordype seg både i årsrapporter og femårsrapporter for skolevesenet på Vestlandet. Her får du også informasjon om skolehusene, lærerne, lønn, skolebøker og læreplan. I skoleprotokollene for de forskjellige prestegjeldene finnes det også informasjon om fag, elever og fravær. Kanskje en forfar eller formor listes nettopp her.

Litteratur:

Einar Høigård og Herman Ruge. *Den norske skoles historie. En oversikt.* Ny utgave ved Knut Ingar Hansen. Oslo: J. W. Cappelens forlag A.S. 1971 (1963).

Einar Ness. *Det var en gang – norsk skole gjennom tidene*. Oslo: Universitetsforlaget (1989).

Johannes J. Helgheim. *Allmugeskolen i byane.* Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget (1981).

Kilder:

Kvam sokneprestembete. III.3.a.6. Skuleprotokoll 1865-1892. Øystese Skulekommisjon.

Bergens stiftsdireksjon, skolearkiv. Årsberetning 1870-1874.

Bergens skoledirektør, Aarsberetningen 1893-1900 samt en del Fema-arsberetninger «fra alle kanter» 1896-1900, samt 5-årsberetning 1891-1895.

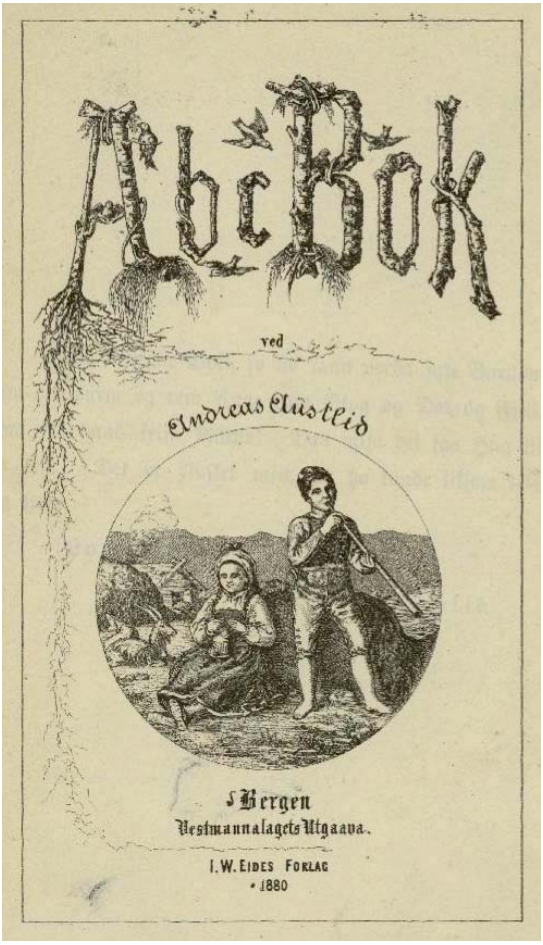

De første lesebøkene ble kalt for ABCer. Ved hjelp av disse fikk barna innøvd alfabetet. I ABCen var det også korte småtekster – ofte religiøse. Avbildet er forsiden til Andreas Austlids Abc Bok, den første abc-boka på nynorsk, trykket i 1880. Kilde: Wikimedia commons.

NETTO INHALT
135-145 GRAMM
SILD
IN REINEM
OLIVEN ÖL
NACH FRANZÖSISCHER ART
A/S BERGEN CANNING Co
BERGEN-NORW.
Tennis

QUEEN MAUD
BRAND
CHOICEST
NORWEGIAN SMOKED
BRISLING-
SARDINES
IN PURE VIRGIN OLIVE OIL
A/S UNITED SARDINE FACTORIES
BERGEN-NORWAY
CONTENTS 1 3/4 OZ NET

ROALD
AMUNDSEN
BRAND
SMOKED NORWEGIAN
BRISLING-
SARDINES
IN TOMATO
A/S UNITED SARDINE FACTORIES
BERGEN-NORWAY
NET WEIGHT 1 3/4 OZ.

MARTHA WASHINGTON
BRAND
NET WEIGHT
3 3/4 OZ.
SARDINES
IN PURE VIRGIN OLIVE OIL
JOANNES BROS. Co DISTRIBUTORS
GREEN BAY, WIS.
PACKED BY A/S UNITED SARDINE FACTORIES
BERGEN - NORWAY.

Norway Maid
SMOKED
NORWEGIAN
SILD
IN PURE OLIVE OIL
PACKED BY:
A/S UNITED SARDINE FACTORIES
BERGEN - NORWAY

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen
Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no
Internett:
http://www.arkivverket.no/bergen/om.html
http://www.digitalarkivet.no/

De siste utgavene i denne serien:

1/2009

2/2009

3/2009

1/2010

2/2010

3/2010

1/2011

2/2011

3/2011

4/2011

1/2012

2/2012

3/2012

1/2013

2/2013

3/2013

1/2014

2/2014

3/2014

4/2014

1/2015

2/2015

3/2015

4/2015

1/2016

2/2016

Lese Bergensposten på farten?: